

פרק ששי

הקשרים בין הקהילות היהודיות באלג'יריה
לבין הקהילות היהודיות שמחוצה לה

=====

א

הקשרים עם הקהילות מערבה לאלג'יריה

בואם של פליטי קנ"א הביא למפנה במעמדה של הקהילה היהודית באלג'יר, שהפכה למרכז רוחני, ממנו יצאה תורה גם אל מחוץ לגבולותיה של אלג'יריה. חכמי אלג'יר עמדו בקשרים עם קהילות ספרד (במאה הט"ו) - איטליה, אשכנז ופולין, מרוקו, תוניס, טריפוליטניה, מצרים וארץ-ישראל.

הקשרים עם קהילות חצי האי האיברי והאיים הבליאריים

החורבן וההרס שבאו על קהילות ספרד בשנת 1391, הביאו ליציאתם של חלק מחכמי ספרד לאלג'יריה. החשובים בחכמים הללו היו הריב"ש, ר"י יצחק בונאשטרוק והרשב"ץ, אולם מרבית יהודי ספרד המשיכו לחיות בקהילותיהם. לפיכך, כאשר התעוררו בקרבם שאלות בהלכה, טבעי היה שישלחו את שאלותיהם אל החכמים הספרדים שישבו באלג'יריה. קשרי המשפחה והמסחר שנתהוו בין יהודי שתי הארצות, היה בהם כדי לחזק את הזיקה של יהודי ספרד לחכמי אלג'יר. מקורותינו לגבי הקהילות היהודיות בספרד לאחר שנת קנ"א הינם דלים, והמידע עליהן הוא מועט. חלק מן הקהילות הללו אף איננו מוזכר בספרים נוספים מלבד בתשובות חכמי אלג'יר.

הקהילות הספרדיות שפנו בשאלות אל חכמי אלג'יר היו:

אוקניא (Ocaña) שבקאסטיליה¹.

שוריא (Soria) בקאסטיליה. לקהילה זו שלח הרשב"ץ מכתב בקשר ליבמה

שהותרה בתאזה. ענינה של קהילת שוריא בפרשה הלכתית זו, מלמדנו שקהילת שוריא עמדה בקשר גם עם קהילות פאס ותאזה, שבהן התעוררה פרשת היתר היבמה².

1. תשב"ץ ג: שכו. על קהילות ספרד לאחר שנת 1391 עיין בער, תולדות, עמ' 284 ואילך, וכך ראה ספרו של נוימן,

Jews in Spain

2. תשב"ץ ג: שכז. על ענין היתר היבמה עיין במאמרי: הקשרים בין פאס

ואלג'יריה, ב"זכור לאברהם", וכך להלן עמ' 226.

טורטוסה (Tortosa) שבקטלוניה, הנמל שבעיר זו, שימש כנמל מוצא לייך, שנשלח משם על ידי יהודי דרך מאיורקה לבגאיה³.

פלאסיט (Falset) - אחת הקהילות הבודדות שנותרו בחבל בקאטלוניה אחרי פרעות קנ"א, שם התגורר החכם ר' יצחק בונפוש בן שאלחיאל, שהיה חתנו של הריב"ש, ושלה מספר רב של שאלות אל הריב"ש לאלג'יר⁴.

קאליר (Colliure) - קהילה מאורגנת אשר ניתן להניח שלא נפגעה בפרעות קנ"א. משם נשלחה שאלה רבת ענין לריב"ש, בדבר היחס שביין היהודים לביין השלטונות, והתמחותם של היהודים בליצנות בחצרות השליטים. השואל היה החכם מאישטרי בונגידיש בונדוי, אשר שמו העברי היה כנראה ר' יהודה ב"ר דוד⁵.

ואלנסיה (Valencia) - עיר נמל, ששימש כתחנה בדרך מסחר הייך. לפיכך פנתה הקהילה בשאלה לרשב"ץ בדבר כשרות הייך⁶. בשלהי המאה הט"ו עבר בואלנסיה החכם ר' יוסף ב"ר יעקב זוראפה מאלג'יר⁷. בהיותו שם תמה על מנהג היהודים שם ובשאטיבה (Xativa או Jatina) לטלטל בכל העיר בשבת, בעוד שבאלג'יר, אשר גם היא היתה מוקפת חומה, ודלתותיה ננעלו בלילה, לא נהוג היה לטלטל בשבת. שאלתו זו שלח לאלג'יר, וכך שלח שאלות אחרות וביניהן שאלה רבת ענין, בדבר מחלוקת שפרצה בקהילה זו, בעקבות מנהג האנוסים בואלנסיה לקדש את האשה בבית כדין ישראל, ואחר כך ללכת להנשא בכנ"סיה לפני הכומר. יהודיה שנשאה בדרך זו נטשה את בנה ובעלה, מתוך כוונה להנשא ליהודי בעל תשובה, מכיוון שבעיר לא היו מורי הוראה, "קצת יודעי ספר" הורו לאשה זו בטעות, שיכלה להנשא ליהודי

3. רשב"ש תקנג.

4. ריב"ש עא ואילך, קכז ואילך, קמז.

5. שם קעא. בגבול צרפת קאטלוניה סמוכה לחוף הים. הזהוי איננו ודאי.

6. שם כא.

7. עליו ועל משפחתו עייך בפרקים הקודמים, עמ' 97, 186, 182.

כשר, מכיוון שהאנוס לו נישאה בראשונה, היה ערל, לפיכך קדושו לא היו קדושין, ואילו אחרים אמרו כי קידושי אנוס ערל תפסו⁸.

מורויאדרו (Murviedro) - אחת הקהילות הקטנות והבודדות שנותרו במחוז ואלנסיה לאחר פרעות 1391⁹. בקהילה זו חי חתנו של הריב"ש שלמה דסקורטאל, אשר פנה בשאלה אל הריב"ש, זמן קצר לאחר הגיעו לצפון אפריקה. מנהיגי קהילה זו (גדולי מורביטר) עמדו בקשר גם עם הרשב"ץ, בדבר אשה יהודיה נשואה אשר הגיעה מאלג'יריה למורויאדרו, וזינתה במדינת ואלנסיה עם הגויים. מנהיגי מורויאדרו בקשו לדעת אם נתגרשה, ומה היה מעמדה האישי. הקשרים בין חכמי אלג'יר ומורויאדרו התקיימו באמצעות יהודי מאיורקה¹⁰.

גראנאדה - (Granada) במחצית הראשונה של המאה ה"ט, נשאל הרשב"ץ מספר שאלות על-ידי החכם ר' עמרם אפרתי בן מרואס, שעבר בזקנותו, מוזהראן לגראנאדה¹¹. אחת משאלותיו של ר' עמרם, מלמדתנו רבות על סדרי הקבורה והחיים הציבוריים בקהילת גראנאדה. גם ר' צמח בן הרשב"ש שלח תשובה לגראנאדה, ובפתיחתה כתב נחמה בחרוזים על מות אחי השואל ר' דוד בר' יהונתן הכהן¹².

מאלגה (Malaga) - היתה אחת הקהילות שקשריה עם אלג'יריה היו הדוקים ביותר. הקירבה הגיאוגרפית יחסית לשאר הקהילות, יש בה כדי להסביר את ריבוי הקשרים. אחת השאלות הראשונות שנשאלה ממאלגה לאלג'יר, היתה כנראה שאלתו של הסופר רבי יצחק הלוי אבן חכס, שנשלחה אל הריב"ש דרך ווהראן באמצעות ר' עמרם מרואס¹³. הרשב"ץ נשאל שורה של שאלות נוספות באמצעות ר' חיים אבן אסמאעיל שבא ממאלגה לאלג'יריה. בסיום תשובותיו למאלגה כתב הרשב"ץ מליצה

-
8. יכו"ב ב: יד-יט. על בעיית האנוסים עייין בספרו של צימלס Die Marranen וכן במאמרו של ש' אסף, אנוסי ספרד ופורטוגל בספרות התשובות.
9. על קהילה זו עייין: בער, תולדות, עמ' 364.
10. ריב"ש א. הקדומת אן הינו תואר כבוד קאטאלוני המצורף לשמו של נושאו. חשב"ץ ג: פח.
11. חשב"ץ ג: יג-כ. ראה עליו לעיל עמ' 196; וכן הרשמן, הריב"ש, עמ' קטז; אפשטיין, הרשב"ץ, עמ' 97.
12. יכו"ב א: קח.
13. ריב"ש קטז-קסח.

לר" חיים, בה שיבחו וציין כי שאלותיו שהיו מפורטות ומדוייקות, כללו בחוכן את התשובות המלאות. על דבריו לא ניתן לחלוק ומעלתו בכל הארץ היתה נודעת. אמנם מלבד התשב"ץ איך לנו מקורות נוספים על ר" חיים בן אסמאעיל ממאלגה, אולם ניתן להניח בוודאות שלא בכדי שיבחו הרשב"ץ¹⁴.

בתקופה קצת יותר מאוחרת, לא היו בית דין או דיינים יהודים במאלגה, לכן ר" יהודה אלוטטי שרצה להביא את דינו לפני בית דין יהודי, נאלץ לשלוח את דינו בשאלה אל ר" יוסף ששפורטש לתלמסאן¹⁵. הרשב"ש אף הוא עמד בקשרים עם קהילת מאלגה, בעקבות שאלותיו של ר" אברהם אלקנקי¹⁶.

מכיון שמאלגה היתה מצויה תחת שלטון מוסלמי עד שנת 1492, יכלו אנוסים שהגיעו משאר חלקי ספרד למאלגה, לחזור שם בתשובה. לעתים החזרה בחשובה היתה קשורה בבעיות הלכתיות. לפיכך יהודי מאלגה שנמצאו במבוכה בגלל היעדר חכמים בקהילתם, שלחו שאלותיהם אל ר" צמח בן שלמה¹⁷.

מאיורקה Mallorca - קהילת מאיורקה עמדה בקשרים עם צפון אפריקה לפני פרעות קנ"א. חלק גדול מפליטי פרעות אלו, וביניהם בני משפחת דוראן, נמלטו ממאיורקה והגיעו לאלג'יריה. קשרי המסחר ההדוקים שביין אלג'יריה ומאיורקה, הביאו להידוק הקשרים ביין שתי הקהילות¹⁸. פרעות קנ"א הביאו חורבן זמני על הקהילה, שבשנת קנ"ו (1396) נתחדשה בידי סוחרים יהודים¹⁹.

-
14. תשב"ץ ב: כח-נב. ועיין ח' מיכל, אור החיים, מס' 856. הרשב"ץ שלח תשובות נוספות למאלגה. תשב"ץ ב: קיז-קכז; ג: כו-לו.
15. רי"ש כג 83. גם מן השאלה שנשלחה לריב"ש, סי' קסז, ניתן ללמוד שהקהילה במאלגה לא היתה מאורגנת, מכיוון שלא היה במקום הקדש.
16. רשב"ש תקיב, תקנב.
17. יכו"ב א: קז. על החוזרים בתשובה במאלגה עיין בער, תולדות, עמ' 463. ר' צמח עמד בקשר עם יהודי מאלגה גם בהיותו במאיורקה בשנת רכ"ה (1465), ואחת מתשובותיו המקיפות והארוכות ביותר ביחס לעמדת היהדות: לפילוסופיה, נשלחה למאלגה על פי שאלת החכם ר' אברהם.
18. עיין במבוא, עמ' 14.
19. תשב"ץ ג: ה. על חורבן הקהילה במאיורקה ונסיונות חידושה, עיין בער, תולדות, עמ' 288, 298-299, הערה 21 בעמ' 529.

הרשב"ץ הירבה לשלוח תשובות למאיורקה אל ר' אברהם הכהן שולאל ואל ר' מרדכי נגאר, אשר קהל מאיורקה בקשו למנות מנהיג עליהם, אולם ר' מרדכי נגאר סירב לקבל את המינוי²⁰.

אחת מתשובותיו של הרשב"ץ אל אחיו נסים, שכנראה חזר לתקופת מה למאיורקה, כאשר התקשה הרשב"ץ לענות על שאלת ר' שלמה חלאיו בדבר חישוב נפח מקוה עגולה (נפח כדור), פנה הרשב"ץ בשאלה אל ר' אפרים במאיורקה שהיה בקי בחכמת התשבורת²¹.

קהילת מאיורקה סייעה גם במשלוח שאלות מקהילות-ספרד האחרות לאלג'יריה.

הקהילה המחודשת שבמאיורקה, לא האריכה ימים בשל מחלוקות שפרצו בקהילה. הרשב"ץ שראה עצמו קשור לקהילה, שלח אליה מכתב תוכחה בו האיץ ביהודיה להסיר את המחלוקת מביניהם; להימנע ממגע עם האנוסים; ולהקפיד בעיקר בקיום מצוות איסור והיתר, שאותן יכלו לקיים בלא הפרעה, בעוד שבדיני ממונות אסרו עליהם השלטונות לדון.

בסופה של התוכחה כתב הרשב"ץ "אחר שכחתי זה לא שמעו לקולי, וחוך ימים מועטים פגעה בהם מידת הדין, ונשתמדו כולם בשביל המחלוקת, ואני את נפשי הצלתי"²².

לאחר החורבן השני של הקהילה שוב חזרו יהודים למאיורקה. אמנם חלקם כנראה עברו במקום באורח ארעי, כר' יוסף זוראפה²³. גם ר' צמח דוראן נסע למאיורקה על מנת להתרפאות מחליו, ושהה שם יחד עם אחיו ר' אהרון בשנים רכ"ה-רכ"ח (1465-1469). בהיותם במאיורקה שמרו שני האחים על קשריהם עם קהילות אלג'יריה, ושלחו משם את תשובותיהם לשאלות קהילות אלג'יריה²⁴.

20. תשב"ץ א: כה, סו, קעא. על משפחת נגאר עיין לעיל עמ' 176, 177.

21. תשב"ץ א: קל, קסג. וכך עיין בער, תולדות, עמ' 258.

22. תשב"ץ ג: רכז.

23. רשב"ש שה.

24. יכו"ב א: קכד, קכו. ממאיורקה השיב ר' צמח דוראן גם לר' שלמה

זלמאטי בקהילת שאטיבה בספרד. שם קכה.

הקשרים בין קהילות ספרד ומרכזי התורה באלג'יריה נמשכו עד לשנת רנ"ב (1492). גרוש יהודים מספרד בשנת רנ"ב, הביא עמו כליה על הקהילות היהודיות בחצי האי האיברי, ולהפסקת הקשרים. במקורותינו שלאחר שנת 1492 אין יותר שאלות מספרד.

מאהון

במאה הי"ח התחדש הישוב היהודי בגיברלטר ובמאהון, ובעקבות זאת התחדשו הקשרים בין הקהילות הללו לבין קהילות אלג'יריה. מאהון הינה העיר הגדולה שבאי מ*ינורקה. הקהילה היהודית בעיר זו התחדשה לאחר כיבוש האי בידי האנגלים בשנת 1708²⁵, כאשר סוחרים יהודים מאלג'יר התישבו במאהון, ונהיו הספקים של בסיסיה החשובים של אנגליה במערב הים התיכון²⁶. על התחדשות הקהילה מוסר לנו ר' יהודה עייאש בתשובתו העוסקת בנדבת מאהון למען ישוב ארץ ישראל. "... עיר מאהון הנזכרת חדשים מקרוב באה, והיא עיר חדשה ליישוב ישראל עם קדוש, ומקדמת דנא אין בה יישוב, אלא לעכו"ם אנגליז ולא לישראל עם קרובו, כי אם בימים האלה ובזמן הזה נקבצו באו לה קצת סוחרים ונתגוררו בתוכה... שכל דבריהן (של "חכמי וטובי העיר של בני קהלינו") אינן אלא כמו גזירה זהורמונותא, לפי שתייבים הם לקבל דבריהם מחוק המוסר וגם מחמת שצריכין לנו בהרבה עניני משא ומתן, ומיכף כייפי לך".

דבריו של ר' יהודה עייאש מצביעים בבירור על כפיפותה וקשריה של קהילת מאהון עם אלג'יר, ממנה כנראה באו מרבית בני קהילת מאהון, ועמה עמדו גם בקשרים מסחריים²⁷.

25. אנציקלופדיה עברית, כרך ח, עמ' 731, ערך בלאריים.
על חידוש הישוב היהודי בספרד ראה במאמרו של י' ליכטנשטיין בספר בר-אילן ז-ח, וכן בספר "זכור לאברהם".

26. הירשברג, תולדות ב, עמ' 61-62.

27. בי"ה ב: נא.

גיברלטר

כיבושה של גיברלטר על ידי בריטניה בשנת 1704, הביא לחידוש הישוב היהודי במקום, שיצר קשרים עם הקהילות היהודיות הסמוכות שבמרוקו²⁸. יחד עם זאת נוצרו קשרים בין בית הדין בגיברלטר לבין ר' שלמה צרור, אשר נשאל על ידם ביחס למעמדה של בת משודכת²⁹.

במקורותינו מצויות תשובות נוספות של ר' יהודה עייאש שנשלחו לגיברלטר אל ר' דוד כאלפון, בעקבות שאלות המגוללות את הקשרים המסחריים והרוחניים בין גיברלטר וקהילות תיטוואן, סאלא, מכנאס ומראקאש, אולם שאלות אלו כוונתן היתה בקשה לקבלת חוות דעת של חכמי אלג'יר, ולא להוראת הלכה³⁰.

הקשרים עם קהילות "המערב"

ידיעותינו מועטות ביותר על פאס ועל קהילות המערב החיצון האחרות בתקופה שמתחילת המאה הי"ב ועד סוף המאה הט"ו, עת בוא מגורשי ספרד לקהילות אלו. הפורענויות שעברו על יהדות המערב, הביאו לירידתם של מרכזי התורה, וכתוצאה מכך נתמעטו המקורות³¹. פאס שהיתה מרכז לתורה במאה הי"א, וכנראה עוד במאה הי"ב, ירדה מגדולתה. עדות לכך במקורות המתחדשים בסוף המאה הי"ד ובתחילת המאה הט"ו, עם בואם של גולי קנ"א וחכמיהם מספרד וממאיוורקה לאלג'יר.

בתקופה זו החל קהל פאס לפנות אל המרכז הרוחני החדש באלג'יר. פניותיו מלמדות על מיעוט התורה במארוקו, שכתוצאה מכך נזקקו קהילותיה לחשובות חכמי אלג'יר בענייני הלכה.

28. על שנת הכיבוש עיין אנציקלופדיה עברית כרך י, עמ' 631, ערך גיברלטר. על היהודים עיין: Serfaty, The Jewish in Gibraltar under the British rule
על הקשרים עם קהילות מארוקו ראה: טולידאנו, נר המערב, עמ' 162, 193, 202, 199.

29. פ"צ כג.

30. בי"ה אה"ע: יט, חו"מ: ב, ז, ט.

31. על יהודי מארוקו תחת עול המוראביטון, המייחדים וגזירות השמד עיין: טולידאנו, נר המערב, פרק חמישי ושישי; הירשברג, תולדות, א, עמ' 84-102, 288-298.

סמוך לבואם של גולי קנ"א פנו אנשי קהילות המערב אל חכמי אלג'יר, ובראשם הריב"ש, בשאלה בענין הטפסת שטר כתובה. השאלה והתשובה אינן מצויות בתשובות הריב"ש הנדפסות, אולם הד לכך מצוי בשו"ת ר" שמעון בן צמח דוראן, הדן בענין הטפסת שטר כתובה: "וכן דנתי הלכה למעשה בשאלה באה ממערב אל הריב"ש ז"ל וגם אלי והשבתי וכן ראה תשובתי והנאתהו וזה היה לו קרוב לשלושים שנה ויותר"³².

אחד מאנשי פאס שעמד בקשרים עם הרשב"ץ, הוא ר" יצחק בן נחמיאש, שהרשב"ץ מכנהו בתואר "היקר"³³. ר" יצחק גולל בשאלתו הראשונה את פרשת הסכסוך בין שני סוחרים יהודים בפאס שעסקו במסחר באבנים יקרות³⁴. שאלתו השניה עסקה במכירת חצר בשנת הרעב (התאריך לא נמסר) מחמת מחסור בפרנסה. הרעב אף אנס עדים להעיד עדות שקר בשכר.

מן השאלה למדים אנו שקהל פאס שהיה קהל גדול, ושהיו בו עדים הגונים, אולם כיוון שהשואל היה תושב פאס, אנו נזקקים גם לעדות הרשב"ץ, שמחד גיסא העיד על פאס שהיתה עיר גדולה שהיו בה סופרים חשובים, ומאידך הוא ביקר בחריפות את הדיין אשר "לא ירד אל עומק הדין וטעה בו טעויות גדולות אפילו היו דברי העדים אמת". וסיבת הטעויות - "קצתם להיותו בלתי בקי בדינים על פי ההלכה ועל פי דברי המפרשים, וקצתם לרוע עיונו אפילו בספר שהוא דן בו והוא חבור הר"ב ז"ל"³⁵.

פסקו האחרון של הרשב"ץ לפאס חרג מן המסגרת הרגילה של שאלות ותשובות, מאחר שהרשב"ץ לא השיב על שאלה של חכמי פאס, אלא נתעורר בעצמו לכתוב את פסקו ולשלחו לפאס³⁶. פסק זה נגע בקהל תאזה שממזרח לפאס, על אם הדרך בין

32. תשב"ץ ג: רן.

33. תשב"ץ ב: קסט.

34. שם.

35. שם רכד. הכנוי "חבור הר"ב ז"ל" חוזר כנראה לרמב"ם המכונה הר"ם ז"ל והמ"מ הסופית נשתבשה בבי"ת. וראייה לכך שבתחילת התשובה כותב הרשב"ץ "וזהו דעתו של הרמב"ם ז"ל ובודאי שעל זה סמך הדיין".

36. תשב"ץ ג: רפה.

בין פאס לתלמסאן, שם אירע מעשה באיש שהיה לו אח, ומת בלא בנים, ונשארה האלמנה מעוברת, לאחר זמן ילדה ילוד ודאי בן שמונה ספק בן תשעה חדשי הריון, שנחקיים שלושה ימים. הנשים החכמות אמרו שהוא נפל, אולם לא בדקו אם נגמרו סמניו בשערו וצפרניו. קהל תאזה פנה בשאלה לחכם בתלמסאן, אם מותר לאשה להתייבם, והלה התיר. היתר זה נראה קשה לקצת מהתלמידים³⁷ שדנו בדבר לכן שלחו אלה לרשב"ץ, והודיעוהו כי הדבר הוקשה אף לחכמיה הגדולים של פאס. הרשב"ץ פנה לחכם המתיר בתלמסאן וכתב לו שההיתר איננו כהלכה, אולם חכם זה לא רצה לחזור בו מהיתרו ולא נמקו ובססו מבחינה הלכתית. לכן נתעורר הרשב"ץ לכתוב לבית הדין של פאס, בנימוק שכל ישראל נוגעים בדבר, "כי היתר הערוה בא לידי ממזרות ואם יתערבו בזרע הקדש ירבה הוא בעולם וגם לשחוק איש שהוא בא על הערוה הוא עבירה הגדולה... על כן דחקתי עצמי להדרש למי שלא נשאלתי ממנו כדי שלא תהיה שתיקתי כהודאה להיתר זה חלילה לי".

הרשב"ץ פנה לבית הדין בפאס משום שתאזה שוכנת בגליל פאס, וניתן להניח שלחכמי פאס ובית הדין שלו היתה סמכות רוחנית לגבי קהל תאזה. פסקו זה של הרשב"ץ נכתב בזקנתו ולאחר מחלה קשה³⁸, וכנראה שהיה כתבו האחרון של הרשב"ץ לפאס.

הרשב"ש כתב תשובות רבות לערי המערב, וביניהן חמש לשאלותיו של ר' נתן בוסתה מפאס³⁹. שתיים עוסקות בהלכות שבת, אחת בענין כתובת בנין דכרין ושתיים בהלכות טריפות, שבעניינן עוסקת גם אחת מתשובותיו של ר' יוסף ששפורטש. המשכיל ר' נתן בוסתה מפאס כתב לרשב"ש, כי החכם ר' אפרים יצ"ו בן החכם ר' שלמה בן בלקון התיר ליהודי פאס, לאכול בהמה שנשחטה ונמצאה בה אומא הסמוכה לטרפס. הבסיס להיתר נמצא בסברת רבינו ירוחם, שהתיר את הדבר בשם חכמי לונזיל ז"ל⁴⁰, אולם חלק מיהודי פאס לא הסכימו להיתרו של החכם ר' אפרים, ולכן פנה ר' נתן בוסתה בשם קהל פאס בשאלה אל הרשב"ש.

37. תלמידי חכמים שלא הגיעו לכלל הוראה.

38. שם רפו.

39. רשב"ש תו-תי.

40. ספר תולדות אדם וחוה, חלק אדם, נתיב חמשה עשר, אות ו.

בתשובתו⁴¹, דחה הרשב"ש את ההיתר לפי דעת "כל הגדולים", אשר לא קבלו את דעתם של חכמי לונזיל בעניין. בסוף התשובה שיבח את יהודי פאס, על שדקדקו בקיום מצוות, ולא חששו להפסד ממוך שנגרם על ידי הטרפת בהמות בגלל אומא הסמוכה לטרפוש, ולא אכלו בהמות שהיה בהן חשש איסור, למרות שהיו בצער. הרשב"ש ברכם שה' יכפול שכרם ויקל עול סיבלו מעליהם⁴². אולם המחלוקת לא נסתיימה בכך, ועל המשך השתלשלות העניינים אנו למדים מתשובת ר' יוסף שפורטש לר' נתן בוסתה.

תשובתו של הרשב"ש לא נתקבלה על ידי המורה (החכם ר' אפרים) וגרמה למחלוקת, כי חלק מהקהל בפאס לא רצה לשמוע את איסור הרשב"ש. לעומת זאת, סירבו רבים מבני הקהל לקבל את היתרו של ר' אפרים⁴³. לכך חזר קהל פאס לשאול את הרשב"ש.

השאלה השנייה נשלחה אל ר' יוסף שפורטש, כנראה להוניין, על מנת לשלחה לאלג'יר אל הרשב"ש, אולם כיוון שר' יוסף שפורטש לא היה בתלמסאן⁴⁴, שדרכה עברה הדרך היבשתית אל אלג'יר, חשב ר' יוסף שפורטש לשלוח את השאלה על ידי נכדו משה שהיה כנראה בתלמסאן.

תשובתו השנייה של הרשב"ש בעניין⁴⁵ חריפה ביותר. הרשב"ש תקף בחריפות את ר' אפרים על שהירבה להקל ולהתיר והוסיף "להתיר אף כל סרכא שהיא עבה, ועל הראשונים היינו מצטערים, ועתה בא להוסיף עליהם כמדומה לי שאיך לזה מוח בקודקודו, דברים שכל האחרונים אסרום ובא הוא להתיר...". ולאחר הנימוקים ההלכתיים הוסיף הרשב"ש: "והתשובה על דברי מהתלותיו עמל הוא אצל מביני מדע ואחר שכל ישראל היו נוהגים בה איסור למה לו להתיר". ולכן כתב הרשב"ש: "לא אכתוב לזקנים חוץ מכבודם ולא לזולתם", כלומר לר' נתן בוסתה ואלו שתמכו בדעתו ולא קבלו היתריו של ר' אפרים.

41. רשב"ש תו.

42. רמז לצרות ולרדיפות של יהודי פאס במאה הט"ו, ראה הירשברג, שם.

43. רי"ש עמ" 26. על ר' יוסף שפורטש עיין בנספח.

44. בכתב-היד כתוב "ולא היית נמצא בתלמסאן". משפט זה קשה להבנה כי ברור שר' נתן בוסתה לא היה בתלמסאן, לכך צריך לקרוא "ולא הייתי נמצא בתלמסאן".

45. רשב"ש תי.

"והשומע ישמע והחדל יחדל". לסיכום תשובות הרשב"ש ניתן לאמר שהן היו קצרות ותקיפות, ועסקו בבעיית הסרכות והריאה בלבד⁴⁶.

אולם המרחק הרב בין פאס ואלג'יר שהיה את קבלת תשובת הרשב"ש, ובגלל המחלוקת שנמשכה לא יכול היה קהל פאס להמתיך עוד. לפיכך פנו בני קהל פאס בשאלה אל ר' יוסף ששפורטש מהונין הקרובה אליהם יותר מאלג'יר.

תשובתו של ר' יוסף ששפורטש מלמדת על קשרים קודמים שהיו קיימים בינו לביין ר' נתן בוסתה בפאס שנותקו, ועתה ר' יוסף שמח על שנתחדשו, וכך שהשאלה הגיעה כתובה בשתי לשונות: חציו מדבר אשדודית וחציו יהודית", כלומר חציה ברברית וחציה עברית. מכאן שר' נתן בוסתה, וכמוהו כנראה מרבית קהל פאס, היו מצאצאי התושבים היהודים הותיקים אפריקה הצפונית, ולשונם הושפעה משכניהם הברברים.

תשובת ר' יוסף ששפורטש ארוכה ורחבה יותר מתשובת הרשב"ש, ומנסה לענות לא רק על הצד ההלכתי, אלא גם על הספקות שהתעוררו בקהל פאס, לגבי חובת קיום החומרות וההקפדה על טריפות הריאה⁴⁷.

לעומת זאת בפסיקה, עמדותיהם של הרשב"ש ושל ר' יוסף ששפורטש שוות. תשובתו של ר' יוסף ששפורטש גם היא תקיפה וחד-משמעית, אולם הוא יעץ לר' נתן בוסתה להיות מתון בדין ולקחת את בעל מחלוקתו "על זרועות החיבה", וזאת משום שר' יוסף ששפורטש הביין שאם תשובתו הראשונה החד-משמעית של הרשב"ש לא נתקבלה על דעת ר' אפרים, הרי גם תשובות נוספות ותקיפות לא תסרנה אותו מדעתו, וכתוצאה מכך תפרוץ בקהל פאס מחלוקת שנאה וקנאה, שיביאו לכך שהגויים יבוזו ליהודים ותרבה העזובה והעצבות. לכן הפתרון הוא במתינות ובקירוב הלבבות עד שבני המחלוקת יעשו אוהבים זה את זה בסופה.

במחצית השניה של המאה הט"ו נמשכה זיקת קהל פאס לחכמי אלג'יר. זמן קצר לפני מותו פנה הרשב"ש אל קהל פאס וביקשם להשיג גט לאשה עגונה שבעלה נטשה. ידיעות שהגיעו לאלג'יר אמרו שהוא משוטט "באותן הארצות (בסביבות פאס) מהר אל גבעה"⁴⁸.

46. אם כי ר' יוסף ששפורטש כותב על התשובה הראשונה כי "השאלה קצרה ככף איש ותשובתו רחבה".

47. בדומה לחרעומת בפי קצת מהמון העם בברשך, עיין בשאלת ר' שמואל חלאיו, ריב"ש קסג, תשב"ץ א: קסז.

48. יכו"ב א: סה. גם כאן ניתן לראות ביטוי לסמכות הרוחנית של פאס לגבי ישובי היהודים בסביבתה.

פניית הרשב"ש לא הביאה כנראה לתוצאות, ולאחר מותו פנה ר' צמח בנו וביקש מן "הקהל הקדוש אשר בפאס ובפרט ר' נתן בוסתי יצ"ו", להכריח את האיש לגרש את האשה בגט כשר כראוי. נקודה מעניינת במיוחד בפרשה זו היא ההדרכה בדרך העברת הגט. הגט ימסר בפאס לגוי שיעבירנו לתלמסאן⁴⁹. מכאן שיהודים מיעטו ללכת בין פאס לתלמסאן המהווה נקודת הקשר בין פאס לאלג'יר⁵⁰. בתלמסאן ימסר הגט לידי הזקן ר' נתן הכהן שולאל שיקיים את שטר השליחות, וממנו יועבר הגט לאלג'יר שם ימסרהו לאשה אחד מאחי הבעל המגרש או מאחי האשה; שמונו לשליחות זו על ידי הבעל בפאס לפני שליחת הגט. ר' צמח פירט את כל השלבים כדי שלא יהיה פסול בהעברת הגט מבחינה הלכתית, ועל מנת לא לפגוע בבני קהל פאס העלולים לחשוב שר' צמח לא העריכם כראוי, צייץ "ואיני כמלמד חס וחלילה אלא כמזכירכם"⁵¹.

משאלה ששאלו החכם ר' משה חלאוא ור' שלום מפאס את ר' שמעון בן שלמה⁵², אנו למדים שהדרכת ר' צמח בדרך העברת הגט, לא היתה מיותרת. מאותה שאלה מתברר מקרה, במשומד שהלך למקום רחוק "שאיך לשום יהודי ללכת שם", ומשם כתב בכתב ידו לרעהו שיגרש את רחל (אשתו של המשומד), ושיתן לה גט כשר ותהא מותרת לכל אדם. על פי אותו מכתב כתב הסופר גט, והאשה נשאה מחדש וילדה מספר פעמים, ורק אחרי כחמש שנים "קמו חכמים יראי ה'" ואמרו שלא נעשה גט זה כדת וכהלכה, ושהיא יושבת באיסור עם בעלה⁵³.

שאלה זו, אשר מחד גיסא מבטאת את הסכנה החמורה הכרוכה באי-ידיעת פרטי הלכות גטין, מבטאת מאידך את המפנה שחל ביהדות פאס בסוף המאה הט"ו. קשה לשער שאותם "חכמים יראי ה'" ידעו מן המעשה במשך חמש שנים ולא מיחו בדבר שבערוה. ניתן אם כן להניח שהחכמים שבאו כחמש שנים לאחר אותו מעשה, וכשנודע להם הדבר מיחו בו. הם קרוב לודאי חכמים שבאו בגל החדש של הגירת יהודים מספרד למרוקו לאחר גירוש רנ"ב מספרד. בואם של מגורשי ספרד לפאס מציין סיומה של תקופה בתולדות יהודי פאס, ופתיחת תקופה חדשה בחיי העיר, שהפכה מן המאה הט"ו ואילך למרכז רוחני מחודש לעיר ואם בישראל.

49. ר' צמח מסתמך מבחינה הלכתית על הרשב"ש"ץ.

50. ראה לעיל, עמ' 227.

51. שאלות נוספות מפאס ביכו"ב א: קט; ב: ג.

52. שם ב: ח.

53. שם.

הקשרים בין אלג'יר לערי המערב החל מן המאה הט"ז

החל מן המאה השש עשרה השתנה מעמדם של ערי המערב. הקהילות הנידחות הפכו למרכזי תורה, שלא נזקקו יותר לחכמי אלג'יריה. לפיכך הננו מוצאים תהליך הפוך. המשכיל ר' סעדיה בר אברהם צייר מאחת מערי אלג'יריה, נדר לעבור לפאס ללמוד שם תורה⁵⁴.

גם כוחם הכלכלי של יהודי פאס גבר, וכאשר נכבשה תלמסאן בידי הספרדים בשנת שב"ה (1547), ובמאורע זה נהרגו ונשבו כאלף וחמש מאות יהודים, חלק מיהודי תלמסאן הלכו לפאס, לבקש מהקהל שם כספים לפדיון והצלה, אולם מספר השבויים היה כה גדול, שלא היה בידי קהל פאס הסכום העצום הנדרש לפדיונם. לפיכך פסק ר' יהודה עוזיאל, שמי שהשתדל בהצלתו וברח ואחר כך נשבה, יש להקדים פדיונו⁵⁵. ר' יהודה עוזיאל עמד גם בקשרים עם החכם הרופא אברהם גאבישון, המצטט מספר פעמים את פרושיו ודבריו של ר' יהודה⁵⁶. קשריה של תלמסאן עם יהדות מארוקו נתחזקו על ידי חכמים שעברו מן המערב לתלמסאן ואלג'יר⁵⁷. גם ר' אברהם עוזיאל עמד בקשרים הדוקים עם ר' אברהם גאבישון, ולרוב אהבתו אף הזמינו להעתיק את דירתו לפאס, שם חבבו והתעניינו בחרוזיו ובחידושי הלשוניים של ר' אברהם גאבישון. יתכן שהגזרות והתלאות שבאו על יהודי אלג'יר בשנות ה-70 של המאה הט"ז, גם הם הניעו את ר' אברהם עוזיאל להפציר בר' אברהם גאבישון להעתיק את דירתו לפאס⁵⁸.

-
54. שם נב. השאלות האחרונות בספר, נג-נז, הינן מאוחרות יותר משאר השאלות בספר וזמנן מחצית המאה הט"ז והמשיב הוא ר' צמח בר שמעון בר צמח מחבר ח"א של יכו"ב. אמנם בסי' נב לא מוזכר שם המשיב, לפיכך קשה לקבוע את זמנה אולם מכיוון שאין להניח שבסוף המאה הט"ז ובעשור הראשון של המאה הט"ז נתפרסם כבר שמה של פאס כמרכז לימוד תורה, העדיף על אלג'יר. לכן ניתן להניח שאף שאלה זו זמנה מחצית המאה הט"ז.
- על החיים הרוחניים במארוקו החל מן המאה הט"ז, ראה בספרו של זעפרני, Etudes
55. עומר השכחה דף כט. האסון שבא על תלמסאן מוזכר בהקשר אחר, בחוט א: יו. על ר' אברהם עוזיאל עיין: טולידאנו, נר המערב, עמ' 84.
56. עומר השכחה, דפים לט, צ, קב, קיג, קיח.
57. כגון החכם ר' שמואל בן עיסי, שם דף סח, וחכם אחר אשר לא נודע שמו אשר כתב חרוזים המשבחים את ספר עומר השכחה, בהקדמה, שם.
58. עומר השכחה דף קכ.

במחצית המאה הט"ז פנו שלושה מחכמי פאס, ר' משה שוכליר, ר' אברהם ור' יוסף כרבשא אל ר' אברהם אבן טוואה בשאלות, לצורך הבהרת המקור של מספר קולות במנהגי שבת המקובלים בקרב יהודי אפריקה הצפונית, אולם הם לא בקשו שר' אברהם אבן טוואה יורה להם הלכה⁵⁹. גם אגרתו של ר' אברהם אבן טוואה אל ר' יהודה חלואה בקשר לוכוח בשאלת הנפיחה, מעידה שר' יהודה חלואה עומד במעמד שווה למעמדו של הכותב מבחינה הלכתית, שלא כשאר המכותבים אשר בקיאותם בתורה נחותה⁶⁰.

בתקופה זו ניכרים כבר סימנים לירידת עוצמתם הרוחנית של חכמי אלג'יר. הדבר ניכר במיוחד בפניית ר' צמח בר שמעון דוראן בשתי שאלות אל ר' נחמן סונבאל בפאס. באחת ביקש מידע על מנהג נשי פאס בחפיפה בנדר לפני הטבילה, ובשניה ביקש את הכרעתו במחלוקת שפרצה בין חכמי אלג'יר בדבר פתיחת חלון, והודיעו שהעניין נשאר תלוי עד לקבלת תשובתו⁶¹. במחצית השניה של המאה הט"ז נחתו פורענויות רבות על קהל פאס⁶². כתוצאה מכך פנו בני קהל פאס אל הקהילות באלג'יריה בבקשה לסיוע כספי. ריכוז הכספים והתרומות היה בידי קהילת אלג'יר, ממנה נשלחו הכספים לפאס באמצעות יצחק קאנשינו ויעקב ששפורטש מקהילת ווהראן⁶³. במכתב משנת שנ"ה שנשלח אל האישים, התנצלו בני קהילה באלג'יריה (שמה לא צויין בהעתק המכתב) על שבשל הפגעים שבאו על הקהילה, לא היה ביכולתם לשלוח את נדבתם לוהראן, על מנת שיעבירוה משם לקהל פאס⁶⁴.

59. חוט ג: י-יב.

60. נפך דף 48. ר' יהודה חלואה לא מוזכר ע"י טולידנו בנר המערב, והוא כנראה בנו של ר' משה חלואה מפאס אשר התיר את הנפיחה.

61. חוט א: נה, נו. השאלה השניה נראתה תמוהה לר' נחמן סונבאל מכיוון שהתשובה עליה מצויה בטור חושן משפט. קשה להניח שעד כדי כך ירדה רמתם של חכמי אלג'יר. על ר' נחמן סונבאל ראה טולידאנו, נר המערב, עמ' 80, 83. סימני הירידה חוזרים מספר שנים מאוחר יותר בבקשתו של ר' סעדיה זוראפה לחוות דעת על פסקו מכיוון שלא סמך על דעתו מחשש של חולק על פסקו.

זרע אנשים, חו"מ סג, ועיין בפרק על חכמי המאה הט"ז והי"ז, עמ' 168. עיין הירשברג, תולדות א, עמ' 212-213; טולידאנו, נר המערב, עמ' 94 מזכיר קנס כבד שהוטל על יהודי פאס בשנת 1595.

63. על שני האישים ראה: הירשברג, תולדות, ב, עמ' 104-105.

64. כ"י בודליאנה מיכאל, מס' 234 (כ"י אוקספורד מס' 1189) דף 99 א.

בראשית המאה הי"ז, נשלחו מתיטוואן שתי שאלות אל ר' שלמה צרור לאלג'יר. על הראשונה סירב להשיב, מכיוון שהבעיה החעורה בעיר של חכמים והובאה בפניו, "הדיין המצוייץ יחיד בדורו כמהר"ר שאול סיררו, אשר נודע שמו בשערים המצויינים בהלכה, שדבריו הלכה בכל מקום, ומי כמוהו מורה בזמן הזה בכל גלילות המערב...". ורק לאחר הפצרות מקורבו ר' יצחק נאהון, נאות ר' שלמה צרור לחוות את דעתו בקצרה, ולא כמורה הלכה⁶⁵.

גם בסוף התשובה השניה, צייץ ר"ש צרור, שתשובתו היא רק להלכה ולא למעשה, מכיוון ש"החכם השלם הדיין ר' אברהם ן' זמרה נר"ו הוא מאריה דאתרא ולו משפט ההוראה"⁶⁶. הערותיו של ר"ש צרור מבטאות את המצב החדש של קהילות המערב במאה הי"ז, שלא נזקקו יותר להוראתם ופסקיהם של חכמי אלג'יר. בין יהודי מארוקו לבין יהודי אלג'יריה התנהלו גם קשרים מסחריים. אמנם מקורותינו אינם מרבים לעסוק בנושא זה, אולם מסתבר שהקשר היה דו-סיטרי. מצוי בידינו העתק מכתב בכתב יד, שכתב ר' שלמה בר צמח דוראן בראשית המאה הי"ז אל שמואל פליאג'י. מתוך המכתב הננו למדים, על קשרי הידידות העמוקים שבין בני משפחות דוראן ומשפחות אלג'יראיות אחרות לבין בני משפחת פליאג'י, וכך שר' שלמה בר צמח דוראן שימש סוכנו של שמואל פליאג'י באלג'יר⁶⁷.

הידיעות על הגירת יהודים מאלג'יריה למרוקו ולהיפך הינן מועטות, אולם יש לציין במיוחד את מעברו למארוקו של ר' יעקב ששפורטש, מן המשפחות הוותיקות והמיוחסות בוהראן, אחד החכמים הידועים ביותר מן המאה ה-17. ר' יעקב ששפורטש נתמנה בהיותו בן י"ח, בשנת שפ"ח (1628) דיין בתלמסאן ולאחר 6 שנים, בהיותו בן כ"ד, נתמנה לאב בית דין בתלמסאן, וקהילות רבות היו נתונות להשפעתו. אולם לאחר זמן לא רב הושם בכלא בתלמסאן, בשל רוגזו של שליט תלמסאן. לאחר שחרורו, בין שנת ת"ז (1647) לשנת ת"י (1650) עבר לסאלי שבמארוקו, שם שהה שנים מספר ועסק גם בהוראת הלכה ולאחר מכן

65. חוט ב: ח; טולידאנו, נר המערב עמ' 105, מנסה להסיק מכאן שר' שאול סיררו שהה בזמן זה בתיטוואן, אולם אין מכאן ראיה לכך מכיוון שיתכן והשאלה נשלחה למקומו.

66. חוט ב: ט.

67. כ"י בודליאנה, מיכאל מס' 234 דף 123 ב. על ר' שמואל פליאג'י וקשריו עיין הירשברג, תולדות, ב, עמ' 228 ואילך.

עבר לאמסטרדם⁶⁸.

כאן ראוי להזכיר את האגרת משנת 1675 שנשלחה על-ידי אברהם בן עמרם, שביקר בעיר מכנאס, אל ר' בנימין דוראן לאלג'יר⁶⁹. במכנאס ראה את הנביא השבתאי יוסף בן צור. את התרשמותו ממנו תיאר באגרת. במאה הי"ח פרץ סכסוך מסחרי בין יהודים מאלג'יר לבין יהודי ממארוקו, סכסוך שהביא למחלוקת בין בית דינו של ר' יהודה עייאש, אשר זיכה את הסוחרים היהודים מאלג'יר, לבין בית דינו של ר' דוד כאלפון מגיברלטר, שזיכה את הסוחר היהודי ממארוקו.

במחלוקת זו התערב גם ר' יעקב בן צור מפאס שפסק בניגוד לדעת ר' יהודה עייאש, אשר בתשובתו הביע תמיהה על הביקורת בפסקו של ר' יעקב אבן צור.

חכמי מארוקו העריכו את ר' יהודה עייאש, וכאשר התעוררו חילוקי דעות בין חכמי קהילות סאלי, מכנאס וחיטואן, העבירו אליו את פסקיהם לקבלת חוות דעתו⁷⁰.

מעברם של חכמים ובני תורה ממארוקו בקהילותיה של אלג'יריה, בדרכם לארץ-ישראל או למקומות אחרים, הביא ליציאה מן השיגרה, להתעוררות ולחידוש בחיים הדתיים והרוחניים בקהילות אלג'יריה⁷¹. בין התיקונים והשינויים הבולטים - התקנה בדבר לימוד שתי הלכות או מוסר בכל בתי הכנסת באלג'יר, לפני סיום תפילת שחרית, שהותקנה ביוזמתו של חכם שעבר באלג'יר בדרכו לארץ-ישראל⁷², וכך תקנתו של ר' חיים בן עטר שבדרכו לארץ-ישראל עבר באלמדיא,

68. על מוצאו ממשפחת הרמב"ן עיין בפרק על ר' יוסף ששפורטש, וכן ראה

בספרו אהל יעקב, בהקדמת בניו; וכן בספרו: ציצת נובל צבי, מהדורת י' תשבי, עמ' כד-כה ובהערות שם. הירשברג, תולדות, ב, עמ' 106.

69. א' פריימאנן, עניני שבתאי צבי, עמ' 74. ג' שלום, שבתאי צבי, ב, עמ' 772.

70. בי"ה חו"מ: ב, ז, ט.

71. הרקע לכך הוא בהבדל במנהגים בין קהילות מארוקו לקהילות אלג'יריה והדבר הביא לתמיהה ולשאלה על המנהגים הקיימים, וראה חוט א: מח; בי"ה ב: סח.

72. בי"ה יו"ד: טז, ועיין בפרק החיים הרוחניים עמ' 102. אמנס לא פורש

במקור שהחכם בא מן המערב, אולם לאור שיעור גדולתו של החכם, אין

להניח שהמדובר בחכם מאחת מקהילות אלג'יריה אלא חכם שבא מן המערב.

והתיר להם לטלטל בשבת, בחנאי שיקנו את מפתח העיר.⁷³

במקורותינו מן המאה הי"ח ישנן מספר עדויות על הגירה בעקבות קשיים כלכליים, בין מארוקו לבין אלג'יריה ולהיפך. ר' מרדכי ששפורטש עבר בשנת תק"ו-תק"ט(?) מאלג'יר לארצות המערב בגלל ירידה מנכסיו, ושם היה מחזר על הפתחים.⁷⁴ מאידך מצויות שתי עדויות נוספות על הגירה בכוון ההפוך. ר' אברהם מונסון עבר מתיטוואן לאלג'יר מחמת מיעוט הפרנסה. בהיותו באלג'יר עסק במסחר בעזרת אנשים גומלי חסד, שהיו מוכרים לו בהקפה, אולם לבסוף הפסיד בעסקיו ועבר לווראן, גם שם הפסיד בעסקיו עד שעבר למצרים ושם מצא את מקומו.⁷⁵

הגירה מפאס מחמת מחסור בפרנסה, תרמה לביסוס וחיזוק רוחני של יהודי הכפר בלידא, שנשתכחה מהם תורה. למזלם הגיע למקומם בעל תורה, שבגלל חוסר פרנסה בא מפאס לבלידא, על מנת להשחקע שם "והיה מלמד תינוקות ודייק וגריס וכפאן ללימוד יפה וגם הנהיגם במוסר ודרך ארץ". אולם אשתו נשארה במערב ולא רצתה לבוא אחריו. לכך שלחו חכמי פאס אגרות שישוב לאשתו. לעומת זאת האיש טען שבמערב לא מצאה ידו די חיותו, ואילו בכפר זה מצא מנוח כדי חיו. גם אנשי הקהל בבלידה לא הניחו לו לעזבם. לפיכך המליץ ר' יהודה עייאש לפייס ולרצות את האשה, אולי תסכים לבוא לבלידה בלא כפיה.⁷⁶

ס י כ ו ם

קהילות אלג'יריה ומארוקו שכנו ביבשת אחת, ובקרבה גיאוגרפית יחסית, אולם הזיקה והקשרים בין קהילות שתי הארצות היו יחסית מועטים, ולא ניתן לומר שהיתה חטיבה יהודית אחת שהקיפה את אלג'יריה ומארוקו.⁷⁷ את הפירוד

73. להיתר זה התנגד ר' יהודה עייאש בחריפות. בי"ה ב: קב, ועייין בפרק הקשרים עם הקהילות הקטנות, עמ' 204.

74. בי"ה ב: ב.

75. בי"ה חו"מ: ד; ועייין ח' מיכל, אור החיים, מס' 166; טולידאנו, נר המערב, עמ' 159.

76. בי"ה אה"ע: ח.

77. מנהגי שתי הארצות שונים בתחומים רבים, ולדוגמא: בכתיבת גט ישנם חמשה הבדלי מנהג בין קהילות אלג'יריה לקהילות המערב, בי"ה דף ק"י, דיני גיטיין ס"א, וכן ראה לעיל בהערה מס' 71.

ניתן להסביר, בתנאים המדיניים והגיאוגרפיים של שתי הארצות. לשתי הארצות היה שלטון מדיני נפרד, אשר כמעט בכל התקופות היה מצוי במצב של מלחמה ומתיחות, שממנו סבלו במיוחד הקהילות המערביות שבאלג'יר ובעיקר תלמסאן⁷⁸.

מבחינה גיאוגרפית, מדבר הסהרה בדרום, והרי האטלס בצפון, הפרידו ויצרו חיץ בין שתי הארצות, שהיקשה על הקשר ביניהן, ולפיכך גם הקשרים הבין קהילתיים היו יחסית מועטים⁷⁹.

78. עיין ז'ולין ב', עמ' 132 ואילך.
 79. אין ספק שהרחבת והעמקת המחקר בתולדות יהודי שתי הארצות, יכולים להביא לחשיפת חומר נוסף על הקשרים בין שתי הגלויות, שימוטט את האמור לעיל על פי החומר הידוע כיום.

פרק ששי

ב

הקשרים עם הקהילות מזרחה לאלג'יריההקשרים עם תוניס

קהילת תוניס הינה מן הקהילות היהודיות הוותיקות שבאפריקה הצפונית¹, אשר במשך של למעלה ממאתיים שנה, עד לבוא גולי קנ"א היו במצב ירוד ביותר. במאה הט"ו התחיל הישוב היהודי בתוניס לגדול ולהתעורר. הדים ועדויות רבות לשנויים מצויים בתשובות חכמי אלג'יר במאה הט"ו, ובהם גם סימנים רבים להגירה יהודית מאלג'יריה לתוניס². מקור הקיום הכלכלי של היהודים בתוניס היה נעוץ בעיקר במסחר³, וחלק מהם התפרנס ממכירת בגדי צמר שהיו נוהגים לקנותם באשראי⁴. העיסוק במסחר הצריך מסעות רבים, לפיכך חלק ניכר מראשי המשפחות שהו זמן רב מחוץ לעיר⁵.

בסוף המאה הי"ד ובמחצית הראשונה של המאה הט"ו היו בתוניס מספר תלמידי חכמים ודיינים, ביניהם: ר' חיים מלילי⁶, ר' יצחק בר סעדיה הכהן⁷, ור' מכלוף הכהן⁸, ובראש הקהילה עמדו הנאמנים אשר אחת מתשובות הרשב"ץ

-
1. ראה ח"ז הירשברג, על בית הכנסת הקדום בעיר תוניס, ספר ח"מ שפירא, רמת-גן תשל"ב, א, עמ' 297, ובפרק המבוא עמ' 13, 18.
 2. תשב"ץ ג: קי, קלב, קפה, ריח, שסא. חלק מן המהגרים עברו לתוניס בשל נשואין, וכך היה יהודי מברשך שהלך לתוניס לארס לו שם אשה שניה. שם, א: צ"ז. ניתן אולי ללמוד מכך שמספר היהודים בתוניס היה קטן ולפיכך נזקקו לחתנים או לכלות מחוץ למקומם.
 3. הירשברג, שם.
 4. תשב"ץ ג: קלב.
 5. שם, א: קכד.
 6. ריב"ש ע, תשב"ץ א: יד, צג; ב: קצו. הירשברג, שם, עמ' 307.
 7. תשב"ץ ב: רלו-רלז; ג: נ-נז. הירשברג, שם.
 8. רשב"ש שפה. לפי עדות הרשב"ש תשובת אביו לר' מכלוף נמצאה בחלק ג סי' כ"א. אולם בתשובות הנדפסות איננה מצויה. כן מזכיר הרשב"ץ בתשובותיו דיינים בתוניס בלא פרוט השם, תשב"ץ ג: קי, ריז. כמו כן מצויים היו שם תלמידי חכמים, אשר בקשו בשאלתם "ראיות ברורות מן התלמוד לפי ההלכות", שם: סה. בעוד שבשאלות ממקומות שלא היו בהם תלמידי חכמים מבקשים לקצר ולהביא רק מסקנת הדין.

מופנית אליהם⁹.

ההגירה לתונים לא הביאה עמה יציבות בקהילה, והחכמים לא התמידו לשבת בה. לפיכך נכרו בקהילה סימנים של ירידה מוסרית, כגון: מעשה בשבועיה קטנה מחואת שהובאה לתונים, אחד היהודים במקום התעלל בה, ולא נמצא מי שיצילה, עד שבא יהודי שפדאה והוציאה מן העיר¹⁰. בדיון על אשה בתונים שזנחה, תמה הרשב"ץ: "והקהל איך היו סובלים שתהא קהילתם קופה של זנות ומעלימים עיך"¹¹.

הקשרים ההדוקים בין אלג'יר ותונים נמשכו עד לראשית המאה הט"ז¹². במאה הט"ז מקורותינו מתמעטים ולפיכך גם ידיעותינו על הקשרים בין הקהילות מעטות, אולם קרוב לודאי שמגורשי רנ"ב שהתישבו בתונים, לא נזקקו הרבה לחכמיה של אלג'יר. אמנם אחד מתלמידי ר' שלמה דוראן שולח מתונים שאלה לרבו בדבר פירוש משנה למסכת אבות, אולם אין בכך ראייה שקהילת תונים ממשיכה להיות תלויה וכפופה למורי ההוראה באלג'יר¹³. בראשית המאה הי"ז, שהה בתונים ר' שלמה צרור ובהיותו שם נשאל שאלה מג'רבה¹⁴.

במאה הי"ח מצויים היו כבר בתונים חכמים מובהקים, כר' מסעוד אלפסי ובנו... ר' עוזיאל אלחיין, ר' שמריה קאטאריוואס. לכן ר' יעקב ק' נאים תיאר את תונים כ"רבתי בדעות עיר חכמים וסופרים"¹⁵. אמנם מצויים היו קשרים רוחניים ואחרים הדוקים בין שתי הקהילות, אולם קהילת תונים לא נזקקה יותר לפסקיהם של חכמי אלג'יר.

במסגרת קשרים אלו ר' מסעוד אלפסי שאל והעיר על תשובת רי"ש צרור בענין שומרת יבם, ואילו ר' יהודה עייאש העיר בשנת תפ"ה לדברים שכתב

9. שם א: קכד.

10. שם ג: קעח. וכן עייין: שם ב: יט. ר' בנימין עמאר מבגאיה מסר שראה תשובת הריב"ש לתונים בענין פנויה שנתעברה.

11. שם, ריז.

12. על כך עמד בהרחבה פרופ' הירשברג במאמרו שם.

13. חוט א: מב.

14. חוט ב: ה.

15. זרי"ע ה, דף ט, עמ' ד.

ר' מסעוד אלפסי על ספר הרוקח¹⁶. ר' יוסף בושערה שישב על כסא ההוראה באלג'יר, במחצית השנייה של המאה הי"ח, התדיין בשנת תקכ"ה עם חכמי תוניס, ביחס לפסקם בעניני ירושה וצוואה¹⁷. המשבר הרוחני והחברתי שפקד את קהילת אלג'יר, נתן את אותותיו בערעור מעמדם של חכמי אלג'יר, והביא להפנית שאלות מאלג'יר אל חכמי תוניס. אחת השאלות נשאלה על ידי ארבעה מחכמי אלג'יר, שייצגו זרם של מיעוט מתושבי אלג'יר, שנהה אחרי קבלת האר"י, ורצה להנהיג מנהגיו באלג'יר. הללו נתקלו בהתנגדות מנהיגי הקהל והחכמים, לכן ציפו וקוו לסיועם לדעתם מר' מסעוד אלפסי. לפיכך גוללו לפניו את שאלתם¹⁸. שאלה אחרת נשלחה לתוניס בשנת תקס"ח (1801), על ידי הגביר השר נפחלי בוג'נאח, בדבר סכסוך על חזקה בין בני שאול הכהן שולאל לחכם ר' צמח דוראן וגנוני נרבוני¹⁹.

הזדקקותם של בני הקהל באלג'יר לתשובותיהם של חכמי תוניס, מעידה מחד על ההתפתחות הרוחנית של קהילת תוניס, ומאידך גם על המשבר שחל בקהילת אלג'יר.

קשרים אחרים

השכנות והקירבה היחסית בין תוניס לאלג'יר הביאה גם למעבר יהודים מאלג'יר לתוניס, וביניהם ר' יעקב ן' נאים אשר נמלט בעת צרה לתוניס, שם היה לו ויכוח עם אחד מחכמיה. כן התקיימו גם קשרי מסחר בין תוניס וערי החוף של אלג'יריה²⁰.

-
16. פ"צ, ד; משחא דרבנותא ב: קנח.
17. שם, רנ. ר' יוסף בושערה היה שאר בשרו של ר' אברהם בושערא. ראה ברית אברהם, דף קמו, ע"ב. כתב ספר שו"ת אהל יוסף, שהינו כנראה עדיין בכתב יד, מוזכר בין חכמי אלג'יר בי"ה ב: מב. על מנויו למורה צדק בקהל אלג'יר, עיין משכנות הרועים אות ח, סי' ה.
18. משחא דרבנותא או"ח: קיב, ועיין בפרק החיים הרוחניים, עמ' 124.
19. משכנות הרועים, אות ח, סי' ה.
20. משחא דרבנותא אה"ע: כז. משכנות הרועים אות ג, סי' נז, אות נ, סי' רט, אות ע, סי' קיא. זרי"ע ה, דף ט, עמ' ד.

הידוק הקשרים בין שתי הערים, הביא לסיוע של עשירי אלג'יר, בהם מבני משפחת בקרי, ובראשם נפתלי בוג'נאח המכונה במקורות שר גדול ליהודים נשיא וטפסר, אשר תרמו כספים ועזרו להדפסת הספר משחא דרבותא, חבורם של החכם ר' מסעוד אלפסי ובניו²¹.

הקשרים עם טריפולי (לוב)

על אף המרחק הרב, נוצר במאה ה"ו קשר בין קהילת טראבלס לבין אלג'יר, בשאלות שנשלחו משם לרשב"ץ: א) בדבר כתיבת ספר תורה; ב) כיצד יש לדון ולענוש גנב לפי ההלכה בזמננו. מתקופה זו אין במקורותיו שאלות נוספות, אולם מתוך תשובת הרשב"ץ ומקורות אחרים, מתברר שהיו קשרים נוספים בין טראבלס לאלג'יר²².

בשלהי שנת תקט"ז (1757) חלקו בני הקהל בטראבלס על מורה ההוראה במקום. לפיכך ביקש קהל טראבלס פסק ותשובה מר' יהודה עייאש. תשובתו של ר' יהודה עייאש נכתבה בשנת תקי"ז, והיא כנראה מתשובותיו האחרונות שנכתבו באלג'יר, לפני צאתו בחודש אלול תקי"ז לליוורנו, בדרכו לארץ-ישראל²³.

הקשרים עם מצרים

התחדשות הקהילות באלג'יריה הביאה ליצירת קשרים עם הקהילות היהודיות שבמצרים, בדומה לקשרים עם תפוצות אחרות. בדור הראשון שלאחר שנת קנ"א פנה הנגיד במצרים בשאלה אל הרשב"ץ. השאלה והתשובה אינן מופיעות בתשובות הרשב"ץ שבדפוס, אולם הדבר מוזכר מספר פעמים בתשובות הרשב"ש²⁴.

21. משחא דרבותא, הקדמת נכדי המחבר.

22. תשב"ץ ג: רעג. מדובר שם גם על מגילות אסתר שהגיעו מטראבלס לאלג'יר והרשב"ץ פסלן. השאלה בדבר הגנב, שם, קסח. ברשב"ש תקעו מובא ענין גט שנשלח מטראבלס לבגאיה על ידי שליח שלא הביא שטר שליחות.

23. בי"ה ב: עד.

24. רשב"ש רל, רפג, תקפא. בסימנים אלו מוזכרת אותה תשובה.

בחקופה זו היו גם קשרים אחרים בין שתי התפוצות, ובין היתר מצוי במקורותינו טופס גט, שנשלח בשנת קפ"ב מאלכסנדריה שבמצרים אל קהילת תנ"ס. על הגט חתומים מתחיה בר אברהם ויוסף בר ישועה הרופא²⁵. לאחר שנת קפ"ב יש חלל של כמאה וחמישים שנה בידיעותינו על הקשרים עם מצרים²⁶.

במחצית השנייה של המאה הט"ז, שלח ר" חיים כפוס כי מקאהיר, אחד מפסקיו לקבלת הסכמה מחכמי אלג'יר, אולם ר" שלמה בן צמח דוראן חלק עליו. אל ר" חיים כפוס נשלחה גם שאלה מאלג'יר, לאחר שאחד מבעלי הדין לא הסכים לקבל את פסק ר" שלמה דוראן, ושלה את בעיתו למספר חכמים מחוץ לאלג'יריה על מנת לקבל חוות דעתם: בתשובתו הסכים ר" חיים כפוס לפסקו של ר" שלמה דוראן²⁷.

בשנת שע"ט (1619) עמד ר" יעקב גאבישון בקשרים עם ר" חיים כפוס, וכתב לו אגרת ארוכה, שהובאה על ידי ר" יוסף סמברי בספרו "דברי יוסף". באגרת זו המתבססת על כתבים עתיקים, מסר ר" יעקב גאבישון פרטים על חי הריב"ש בספרד ובאלג'יריה, על הישוב היהודי באלמדיה וקללת הריב"ש²⁸.

25. חשב"ץ ג: סו. בראשית נוסח הגט מוזכר הרב ר" שמעון בצירוף תאריכים רבים: "יחיד דורינו מנהיג קהלותינו נשיא אלקים בתוכנו... הנגיד החסיד נגיד הנגידים". מחד קשה להניח שהכוונה לרשב"ץ משום שאין זו אגרת שנשלחה אליו, ולפיכך יתכן שהמדובר באישיות מקומית באלכסנדריה. אולם, מאידך גיסא, לא ידועה אישיות בשם זה בתקופה זו באלכסנדריה. לפיכך יתכן שהגט נשלח אל הרשב"ץ שהיה האישיות הידועה ביותר באלג'יריה בתקופה זו ולפי התאריכים אף מנהיגם של יהודי אפריקה הצפונית כולה על-מנת שיעבירו לתנ"ס, מקום מגורי האשה.

26. בתשובות ר" משה בר יצחק אלאסקר מצויות מספר תשובות שנשלחו לבגאיה, תלמסאן וקונסטנטיין, אולם קרוב להניח שתשובות אלו נכתבו בחקופת ישיבתו בחוניס.

27. חוט א: מג, נא. ועיין י"מ טולידאנו, "הכפוסים באלג'יר ורבי חיים כפוס במצרים; סיני, ל (חשי"ב), עמ' עו-עט.

28. לקוטים מדברי יוסף לר" יוסף בן יצחק סמברי, א. נויבאוואר, סדר החכמים וקורות הימים, א, עמ' 128. הרשמך וחוקרים אחרים לא שמו לב לכך שהאינפורמציה התמוהה על היחס לריב"ש באלג'יריה מקורה באגרתו של ר" יעקב גאבישון, אם כי הדברים תמוהים בהשוואה למקורות אחרים המציינים את יחס ההערכה לריב"ש, קשה להניח שר" יעקב גאבישון לא ידע עד כמה

בהמשך התקופה יש לנו חלל גדול במקורותינו, ולפיכך הננו חסרים ידיעות גם על הקשרים עם מצרים. ידיעותינו מחדשות, כאשר בשנת 1732 שלח מקהיר ר' אברהם מונסון פסק, שאושר על ידי רבה של קהיר ר' ישועה זיץ, ושהתיר לר' אברהם מונסון לשאת אשה נוספת. הפסק נשלח לתיטוואן שם התגוררה אשתו של ר' אברהם מונסון, ואלג'יר הייתה אחת התחנות בדרך העברתו. לפיכך בקשר ר' אברהם מונסון מר' יהודה עייאש לחוות דעתו על הפסק. מאחת מתשובות ר' יהודה עייאש מסתבר, שהיו קשרי נשואין בין קהילות מצרים ואלג'יריה. מתשובה זו מסתבר שהבעל האלג'יראי נפטר, והאלמנה חזרה לבית אחיה לקאהיר, ובדעתה היה לחזור לאלג'יר על מנת לתבוע את כתובתה. בעקבות תביעה זו שאל הדיין ר' אליהו מוצירי מאלכסנדריה את ר' יהודה עייאש, ליסוד המנהג באלג'יר לגבות מלוה בשטר, אפילו מיחומים קטנים, בניגוד לדעת רוב הפוסקים²⁹.

סיכומן של הידיעות המועטות במקורותינו, על הקשרים והזיקה בין קהילות מצרים וקהילות אלג'יריה, מעורר את הבעיה: מדוע מועטים הקשרים בין הקהילות המצויות ביבשת אחת? על אף שבחלק הארי של התקופה הנידונה, עומדות שתי הארצות להלכה תחת שלטונו של השער העליון בקושטא.

התשובה לבעיה מצויה במחיצות הפיסיות בין הארצות. בדרך היבשה חצץ המדבר המערבי של מצרים, ובדרך הים חצו סערות. על אלה נוספו סכנת השודדים בים וביבשה, שיצרו למעשה חיץ בין קהילות המערב למצרים, והביאו למיעוט הקשרים והזיקה בין קהילות שתי הארצות³⁰.

הוערך הריב"ש בחייו ולאחר מותו על ידי יהודי אלג'יר. לפיכך יתכן ויש כאן פרשנות לא מדויקת של המכתב, בדומה לחוסר הדיוק ולבלבול לגבי הרשב"ץ שר' יוסף סמברי מאחר את זמנו במאה שנה ומחליף בינו לביץ ניניו.
29. בי"ה חו"מ: יא; ב: ד.

30. עיין ברשב"ש א, שם מובא תאור הסכנות הצפויות בדרך מאלג'יריה מזרחה לכוון ארץ ישראל, ולהלך עמ' 242.
על קשרים מסחריים בין אלג'יריה ומצרים, עיין זרי"ע נה.

הקשרים בין יהודי אלג'יריה ובין ארץ-ישראל
משנת קנ"א (1391) עד לכיבוש הצרפתי (1830)

מעמדה המיוחד של ארץ ישראל בעולם היהודי הביא לקשרים ענפים ומיוחדים בין יישובי היהודים באלג'יריה לבין יהודי ארץ-ישראל, קשרים שבאו לידי ביטוי בכמה תחומים:

- א. מקור עליה לארץ-ישראל ותחנת מעבר אליה.
- ב. קשרי מכתבים והעברת ידיעות.
- ג. איסוף תרומות וביקורי שד"רים.

א. העליה לארץ מאלג'יריה ודרך עריה

רדיפות קנ"א בספרד ואייה הביאו לגל של עליה מספרד לארץ-ישראל³¹. תנועת העליה לא פסחה על יהודי אלג'יריה. אחד המעוררים הראשיים לעליה היה הרשב"ץ, המציין: "מיום היותי על האדמה הזאת גרוני ניחר בקראי חכמי יועצי המחוז הזה קומו ונעלה ציון ואין קול ואין קשב". קריאתו של הרשב"ץ לעליה לא מצאה - כדבריו, אוזן קשבת בקרב חכמי אלג'יר, אולם בכל זאת מצויות במקורותינו עדויות רבות על עליה מאלג'יריה לארץ הקשורה בחסיסה משיחית, הרואה בהתחדשות הישוב בארץ-ישראל סימן "לגאולה שלישיית"³². העליה היתה כרוכה בסכנות רבות. העולה היה יוצא בדרך היבשה בשיירה מאלג'יר לטראבלס (טריפולי של המערב), ושם היה עליו לבחור בין שתי דרכים, נתיב היבשה העובר על פני "מדבר ברקה" שבין לוב למצרים, אולם לפי הידיעות שהיו בידי הרשב"ש, לא היה יהודי יכול לעבור את "מדבר ברקה", לכך נותר רק הנתיב בים. אבל, ההפלגה בחורף עד לאלכסנדריה היתה כרוכה בסכנה מחמת הסערות, ואילו בתקופת הקיץ הותקפו אניות הנוצרים שקישרו בין המזרח למערב, על-ידי אניות הקורסארים המוסלמים, וסכנת השבי היתה גדולה³³. אף-על-פי-כן, מצויות

31. עיין ב"צ דינור, תנועת עליה מספרד לא"י אחרי גזירת קנ"א, ציון ל"ב (תשכ"ז), עמ' 161.

32. תשב"ץ ב: קכח, ועיין להלן בהערה 52. אהבתו של הרשב"ץ לארץ ישראל וכסופיו לגאולה באים לידי ביטוי גם בשיריו שפורסמו על ידי יצחק מרעלי, "ספר צפנת פענח", פליטת שירי הריב"ש והרשב"ץ, קובץ "על-יד" ז (יב-יג), ברלין תרנ"ו-תרנ"ז, עמ' 20-32.

33. רשב"ש א; וכן עיין תשב"ץ א: כא. נ' סלושץ, מסע בארץ לוב, תל-אביב תרצ"ח, א, עמ' 138 ואילך.

במקורותינו עדויות ושאלות רבות הקשורות בעליה לארץ ישראל³⁴, ומודגשת העובדה "שהרבה עלו והצליחו".

בין מניעי העליה ניתן למנות את האמונה שהיתה נפוצה, כי העליה לארץ-ישראל מכפרת עוונות, ולפיכך האמינו רבים מיהודי ספרד שנאנסו לנצרות, כי בכך יכפרו על עוונם. לאמונה זו אין מקור בהלכה היהודית. לכן מעיר הרשב"ץ שהתשובה היא המכפרת על העוונות, ואילו העליה והישיבה בארץ-ישראל "מוספת לו זכות ומצילתו מן החטא כל ימיו"³⁵.

הקשיים שהיו כרוכים בעליה הביאו גם להתרשלות בקיום הנדרים לעלות לארץ-ישראל ולחרטה³⁶. היו משכילים, כגון ר' חגי בן אלזוק, שלא ראו כל יתרון רוחני בעליה לארץ-ישראל. הללו חשבו שאת שאיפתם להשגת שלימות הנפש ימלאו רק בהשגת המושכלות ובהתעמקות בפילוסופיה. הרשב"ש דחה את גישתו של ר' חגי בן אלזוק בקביעה, שהעיון במושכלות איננו מחייב קיום מצוות המביא לחיי העולם הבא. יכול אדם לעיין כל ימיו במושכלות מבלי שיקיים אפילו מצוה אחת, ולכן לא ישיג חלק בעולם הבא. לדעת הרשב"ש, חשיבותה של העליה לארץ-ישראל היא בקיום מצוות ישוב ארץ-ישראל ובקיום מצוות התלויות בארץ. לפיכך ראוי להשתדל לעלות לארץ-ישראל, ובכך להשיג קיום מצוות רבות. עלייתו של תלמיד חכם, מוסיפה לו מדרגה להתקרב לחיי העולם הבא³⁷. עדות מובהקת לגלי העליה מצפון אפריקה מצויה בקיומה של עדת המערביים בירושלים, אשר היתה בעלת השפעה רבה עד לבואם של הספרדים מגורשי רנ"ב (1492)³⁸.

גם בצפת היתה עדה מערבית, שכנראה, היה לה רובע מגורים משלה. לפי הרישום הממשלתי של חייבי המס שהוכן בשנת 1525-1526, היו בצפת שלושים ושלושה בעלי בתים מערביים, שהם כשביעית מן המספר הכללי של 224 בעלי בתים יהודים

34. תשב"ץ א: כא; ג: קסט, רפח; רשב"ש: א, ב, ג, קטו, רה, שלד, שסד. הרשב"ש בסי' א ציין שהיו יהודים רבים שניצלו את תנועת העליה על מנת להשתחרר מנשותיהם בלא שיצטרכו לשלם את כתובתן, היות שהאשה סירבה לעלות לארץ-ישראל בשל הניתוק ממשפחתה. הרשב"ש פסק שאין הבעל רשאי לכפות על אשתו לעלות בגלל סכנות הדרך.

35. תשב"ץ ג: רפח.

36. שם קסט; רשב"ש ב, רה.

37. רשב"ש ג.

38. י' בן-צבי, מסעות ארץ ישראל לר' משה מבאסולה, ירושלים תרח"ץ, עמ' 61; וכן אגרות ר' ישראל מפירושא, א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, רמת-גן, תשל"א, עמ' 169. על העדה המערבית בצפת ראה: בן צבי, שם, עמ' 43.

שהתפקדו בצפת³⁹.

תנועת העליה מאלג'יריה לארץ-ישראל נמשכה גם במאה ה"ט⁴⁰. בראשית המאה ה"ז אנו מוצאים בצפת שניים מבני המשפחות המכובדות באלג'יריה, ר' משה ששפורטש והחכם השלם ר' שלמה כלאץ המייצגים לכאורה את עולי אלג'יריה המצויים בארץ. במחצית השנייה של המאה ה"ז, מגלים יוצאי המערב פעילות להקמת ישיבה של בני המערב בירושלים. על כך פורץ פולמוס בין תלמידי חכמים לבעלי בתים מערביים בירושלים⁴¹.

במאה ה"ח, העולה המפורסם הוא ר' יהודה עייאש, שבא עם משפחתו מאלג'יר דרך ליוורנו. על אף הלחצים וההפצרות של בני הקהל באלג'יר, לא ויתר ר' יהודה עייאש על כוונתו לעלות לירושלים ולעסוק שם בתורה⁴². על העולים מאלג'יר בראשית המאה ה"ט נמנה ר' שמואל עבו שעלה יחד עם הוריו בשנת 1817. בשבתו בצפת נתפרסם כנשיא כוללות הספרדים וכאב-בית-הדין. הוא שימש אף קונסול כבוד של צרפת וסייע רבות לרכישת קרקעות להתיישבות החדשה, בין היתר לרכישת אדמות ראש פינה⁴³. במקורותינו ידיעות נוספות על עליה ושאיפה לעליה⁴⁴, מסתמנת התופעה של כמיהת צעירים לעלות לארץ בניגוד לרצון הוריהם. במקרה מסויים רצה בנו של תלמיד חכם באלג'יר לעלות לצפת

39. מ' בניהו, תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת, ספר אסף,

ירושלים חשי"ג, עמ' 122-123. Bernard Lewis, Notes and documents from the Turkish Archives, Jerusalem 1952, p. 6.

40. חוט א: נא.

41. ש' אסף, אגרות מצפת, קובץ "על-יד", ג (יג) ח"ש, עמ' קלח. על הקמת הישיבה ראה להלן.

42. בי"ה ב: דף רג, כתב התנצלות. עולה נוסף משכבת החכמים באלג'יר היה ר' סעדיה אזוביב, אחי ר' יוסף אזוביב שעלה לירושלים ומת שם. ר' אברהם בושערה, בספרו ברית אברהם, דף קפב, דרוש חשובה, מביא דברי תורה ששמעו מפיו; ועיי' בלוך, עמ' 85.

43. עיי' א' יערי, סיני כה (תש"י), עמ' שלו; שמד-שמח, וכך שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 675.

44. בי"ה ב: יז, צט; זרי"ע יא. יש לציין שעולים בעלי רכוש ונכסים לא מכרו את נכסיהם אלא השאירו ביד בניהם או קרוביהם, על מנת שיוכלו להתקיים מפירותיהם לאחר עלותם לארץ, ולא יחששו מדלדולם בארץ או מהפקעת זכות יורשיהם על-ידי תקנת העזבונות. שער שלמה, קכה, קלח.

וללמוד בה תורה. ר' יהודה עייאש פסק בענינו, שמצוות העליה ומצוות תלמוד תורה קודמות למצוות כיבוד אב ואם, אף-על-פי שמצערן הרבה⁴⁵. מעשה אחר הוא של שתי בנות של זקן מאלג'יר, שעזבוהו ובאו לליוורנו בדרכן לארץ. אביהן ניסה להניאן מלעלות בהפצת שמועות שווא על מגיפה בירושלים. ר' חיים ק' עטר, בהיותו בליוורנו חקר בדבר ומצא שלא היו דברים מעולם. העליה לארץ-ישראל גברה במיוחד לאחר כיבושה של אלג'יריה בידי הצרפתים⁴⁶.

מיקומם של נמלי אלג'יריה, גרם לכך שנתיבם של מרבית העולים ממארוקו לארץ-ישראל, עבר על פני היבשה לתלמסאן, ומשם לאחד הנמלים והראן או אלג'יר, שם עלו על ספינות שהובילום לאחד הנמלים באיטליה או בתוניס, שבהם היו סיכויים רבים למצוא ספינה המפליגה לארץ-ישראל⁴⁷.

בין העוברים בדרכם לארץ היו תלמידי חכמים מובהקים. הידוע ביניהם הוא ר' חיים בן עטר שבעברו באלג'יר קיבל את הסכמותיהם של ר' יהודה עייאש ור' יצחק שוראקי לספרו אור החיים⁴⁸.

כמה מביין החכמים בעברם על אלג'יריה היו מבקרים את הנהגותיהם של חכמיה, כגון אותו תלמיד חכם (שמו לא פורש) שעבר על בג'איה והונין, סירב לענות לכתביו של ר' חגי בן אלזוק, והאשימו בעיסוק בקבלה שכמעט הביאו לקצץ בנסיעות⁴⁹. היו שהוסיפו לתיקון החיים הדתיים, כגון ר' חיים בן עטר שבעברו על אלמדיאה התיר טלטול בתוך העיר בשבת, בתנאי שיקנו את מפתח העיר. אחד מן החכמים ששמו לא פורש, דרש בבית הכנסת הגדול וזירז את הציבור לקבוע עתים

45. בי"ה יו"ד: נד.

46. מכתב ר' חיים ק' עטר נדפס על-ידי ב' קלאר, רבי חיים אבן עטר, ירושלים תשי"א, עמ' ס. על עדת המערביים בארץ ישראל ראה נחום סלושץ, לתולדות עדת המערביים, ירושלים (לונץ) ז (תרסו), עמ' 113-135. אברהם אלמליח, לוח א"י (לונץ) יד (תרס"ט) עמ' 53-88. וכך עיין בספרו של מ' איש שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל-אביב, תשכ"ו, עמ' 502, 503, 514, 527, 542, 579, 590.

47. יכו"ב א: נח; חוט א: לג; ורי"ש נ"ג 158 מוזכר חכם שעבר על פני בג'איה והונין, בציינו שכוונתו לעלות לארץ-ישראל. כוונה זאת מעוררת תמיהה מכיוון שהפליג בספינה בכיוון ההפוך, מבג'איה שבמזרח להונין שבמערב.

48. ר' חיים בן עטר, אור החיים, ויניציאה תק"ב, וכך עיין: קלאר, עמ' יב; אלעזר טויטו, רבי חיים בן עטר, זכור לאברהם, עמ' 36.

49. רי"ש, נ"ג 150.

לתורה ולהתקין תקנות לחיזוק המנהג⁵⁰. ר"ד דוד הלוי התעכב באלג'יר
 חדשים רבים, עסק שם בתורה ובהוראה והתחבב על אנשי המקום, ולאחר זמן
 אף נשא שם אשה ורק כעבור שנים המשיך בדרכו לארץ. בתחילה ישב בירושלים
 ואחר-כך עבר לטבריה לשיבת ר"ח חיים אבולעפיה. כאשר פרצה המגיפה בטבריה
 עבר לצפת, שם נפטרו בנותיו. הוא המשיך לשמור על קשר איגרות עם ר"ח יהודה
 עייאש⁵¹.

ב. קשרי איגרות

עליית יהודי אלג'יריה לא ניתקה את זיקתם לקהילותיהם ואת קשריהם
 עמן, בעקבותיהם מתעשרות ידיעות על היהודים בארץ-ישראל במאה הט"ו,
 ידיעות שבמקורות אחרים הן מועטות ביותר.
 מתשובת הרשב"ץ אנו למדים על קיומה של מצוות עליה לרגל לירושלים
 ממצרים וארצות אחרות. בחג השבועות התמלא בית-הכנסת בירושלים מפה אל פה,
 ויותר משלוש מאות איש התכנסו בו וישבו ברוחה, ואיש לא אמר צר לי המקום.
 לדעת הרשב"ץ זה אחד מהנסים המוכיחים שירושלים בקדושתה עדיין עומדת
 "וזה סימן גאולה שלישי"ת"⁵².
 באיגרות שהגיעו מירושלים נמסר לרשב"ץ על קיום מצוות שנת השמיטה
 בשנת קפ"ז (1427), ומאחר שמספר ניכר מיהודי ארץ-ישראל עסקו בחקלאות
 "הארץ היא הפקר". ידיעות דומות הגיעו לרשב"ץ בשנת ר"ב (1442), מפי נוסעים
 שבאו מירושלים והעידו שהשנה הקודמת שנת ר"א הייתה שנת שמיטה בארץ-ישראל⁵³.

-
50. בי"ה ב: קב; בי"ה יו"ד: טז. שם החכם לא פורש, אולם בתיאור פרידתו
 מן הקהל צויין שגדולי הקהל ליווהו בדרכו. מכאן ניתן ללמוד שהיה זה
 תלמיד חכם ידוע ומפורסם ואולי הוא ר"ח חיים בן עטר, אבל להשערה זו
 אין ראיה מוכחת.
51. בי"ה ב: נב; טולידאנו. (נר המערב, עמ' 48). ראה כ"י של בקשה שנכתבה על-
 ידי דוד הלוי וכך פיוט בס' שובע שמחות, ליוורנו ת"ר. כיוון שלא הכיר
 חכם בשם זה, שיער שחי בין המאה השניה לשלישית לאלף הששי, אולם המקור
 המובא לעיל מוכיח, שדוד הלוי חי בסוף המאה החמישית או ראשית המאה
 השישית לאלף השישי. על הקשרים עם ר"ח יהודה עייאש, עיין לחם יהודה,
 הל' שמיטה ויובל; בי"ה ב: נב.
52. תשב"ץ ג: רא.
53. תשב"ץ ב: צט; ג: רב.

עולי צפון אפריקה, בבואם לארץ במאה ה"ט, תמהו למראה מנהגי תפילה השונים ממנהג יהודי צפון אפריקה וספרד. בעקבות זאת הריצו שאלותיהם אל הרשב"ש, והוא השיב להם דרך תונים⁵⁴. אחת השאלות עוסקת אף היא בענין השמיטה, מתוכה הננו למדים שיהודי ארץ-ישראל נהגו להפקיר בשמיטה את שדותיהם וכרמיהם, ובהיודע זאת לגויים, נהגו לגנוב מתוכם פירות, מתוך הנחה שבגלל הפקרתם אין היהודים יכולים לשמור עליהם. בתשובתו מיעץ הרשב"ש לחקן, שבית-דין יעמיד שומרים בגנות ובפרדסים, כדי שהגויים לא יכנסו ללקט בתוכם, ועל-ידי כך לא תבטל מצוות השמיטה⁵⁵.

בין תשובות הרשב"ש מצויה חשובה שנשלחה למאלקה בענין ר' יצחק אלפארה⁵⁶ וגיסו ר' משה אלמוראכשי מעיר זו, שעלו לארץ-ישראל ומתו שם. תשובת הרשב"ש מתארת את דרכי הקשר והעברת ידיעות בין הקהילות בארצות הים התיכון. ידיעה ראשונה הגיעה במכתבו של ר' יהודה צרפתי מתונס אל הרשב"ש ובו נמסר שהשניים נפטרו וכי ר' יצחק אלפארה הניח אשתו מעוברת. ידיעה שניה הגיעה במכתב ר' משה דשואל מתונים, הוא הוסיף שר' יצחק אלפארה הניח בת. ידיעה שלישית הגיעה על-ידי אורחים מארץ-ישראל, ר' נתן מרומה ור' חיים גליפא מאראגון שבאו מארץ-ישראל לאלג'יר, וסיפרו כי שהו בביתו של ר' יצחק אלפארה בירושלים, וכי אכלו שם לחם לאחר שנשא אשה. בהיותם בטריפולי (לוב) הגיע כתב מירושלים מסוחר טראבלסי, אשר מסר על פטירת ר' יצחק אלפארה. ידיעה רביעית נמסרה על-ידי שלוש מלילי, מחושבי בג'איה שבאלג'יריה, שחזר מארץ-ישראל וסיפר על פטירת השניים. ידיעה חמישית נמסרה על ידי שלמה כהן מחושבי אלג'יר, שבהיותו ברודוס פגש שם את שלוש מלילי מבג'איה, וזה סיפר לו פטירת השניים ועל כך שר' יצחק אלפארה הניח בן. סיכום דרכי העברת הידיעות יצביע על הקשרים הענפים ותנועת נוסעים יהודיים בין ארץ-ישראל, תונים, טריפולי, רודוס, ספרד ואלג'יריה⁵⁷.

54. רשב"ש, רנד-רנח. אמנם בתשובות אלו לא נאמר במפורש שהן נשלחו לארץ-ישראל ומוזכר בהן הביטוי "במזרח", אולם מתשובת הרשב"ש שכט, מוכח שהתשובות הללו נשלחו לירושלים עיר הקודש.

55. רשב"ש רנח.

56. עיין: א' יערי, מסעות ארץ-ישראל, עמ' 100-110.

57. רשב"ש תקיב. הובא גם על ידי א' נויבאואר בהמגיד טו (1871), גליון ז, על-פי כתב-יד בספריית אסקוריאל שסימנו 1153.

ג. שלוחי ארץ-ישראל באלג'יריה

מקומה החשוב של ארץ-ישראל בחודעתם של יהודי אלג'יריה מחד, ומאידך מעמדם הכלכלי המכובד של הסוחרים היהודיים בערי אלג'יריה, הביא לשליחת שלוחים מארץ-ישראל לאלג'יריה. ידיעותינו על שלוחי ארץ-ישראל במאה הט"ז מעורפלות ביותר, ומצוייה רק ידיעה אחת באיגרתו של חזקיה כבוארה מחברון משנת שע"ה (1615) שנכתבה לזהראן אל בניו של ר' יצחק קאנשינו, אשר כבר לא היה בחיים באותה שנה ובה צויין שלמעלה מעשרים שנה קודם לכן, היינו בשנת שכ"ה (1595), נשלח שליח מצפת לאסוף כספים למען מצות תלמוד תורה, אשר הכותב היה ממונה עליה כפקיד. ר' יצחק קאנשינו התכבד והתגאה בר' חזקיה כבוארה מצפת, בן משפחתו בארץ-ישראל הודיעו כיצד מתקשרת קרבת המשפחה שביניהם, וברוב נדיבותו הבטיחו לסייעו מבחינה כלכלית.⁵⁸

ביטוי למקומה החשוב של ארץ-ישראל נתן הנגיד ר' יצחק קאנשינו הנזכר. הוא הקדיש בעזבונו לירושלים סכום כסף גדול של שמונה מאות דינרים. הדבר נמסר לקהילת צפת על-ידי שני העולים מאלג'יריה - ר' משה ששפורטש ור' שלמה כ"לאץ. לפיכך שלחה קהילת צפת בכסלו שס"ד שני שליחים, ר' יחיאל אשכנזי⁵⁹ ור' שלמה ק' צור לצפון אפריקה, כדי לגבות את העזבון שהוקדש לירושלים. במכתביהם ציינו השליחים את פריחתה הרוחנית של צפת, שמצויים בה "שנים עשר בתי כנסיות ושש עשרה מדרשות, ישיבות ותלמוד תורה לתינוקות" ומוסדות צדקה וסעד חברתיים, ואילו לעומת זאת, יהודי ירושלים הם "מתי מספר, ובכל יום קמים עליהם שאפילו בית תפילה לא הניחו להם"⁶⁰. במכתב אחר הם מציינים כי אם יעלם עיני השגחתו אין גליל (צפת), אין ירושלים, אין חברון, אין טבריה" כי כלם לפני הגליל (צפת) ככפר נחשבים"⁶¹, מכאן שלדעתם קיומה

58. ש' אסף, אגרות ראשי קהילת צפת בשנים שס"ד-ס"ה, קובץ "על-יד" ג (י"ג), עמ' קמב. ועיין בסעיף תולדות חכמי המאה הט"ז והי"ז עמ' 159 על פעולתו של ר' שלמה בן צמח דוראן למען הישוב היהודי בארץ-ישראל.

59. על שד"ר זה עיין בהערותו של אליעזר ריבלין בספרו של א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ירושלים תרפ"ט, א, עמ' 108; א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 152, משער שר' יחיאל אשכנזי הפיץ באלג'יר את תורת הקבלה, אולם קשה לקבל השערה זאת כיוון שכלפי כתב השליחות אסור היה לשני שליחים אלה לשהות יותר מט"ו ימים במקום אחד, ובזמן כה קצר ספק אם יכול היה להקנות את תורתו. אסף, שם, עמ' קלה.

60. שם, עמ' קלו.

61. שם, עמ' קלט.

של קהילת ירושלים וקיום שאר קהילות ארץ-ישראל תלוי בקיומה של צפת, ולכן יש למסור את הכסף שהוקדש לירושלים לשני שליחי צפת. שינוי יעודם של כספי עזבון ר' יצחק קנשינו מקהילת ירושלים לקהילת צפת, עורר את חששם של שני השליחים שמא יסרבו היורשים למסור להם את הכסף. לפיכך פנו אל רבני אלג'יר - ר' משה משיש, ר' בנימין דוראן ור' אבא מארי ב"ר שלמה דוראן - וביקשו מהם שימליצו בעד מסירת כספי העזבון לקהילת צפת. שלושת הרבנים, ובראשם ר' משה משיש, נענו לבקשת השדר"ים, וציינו במכתבם שאין מקום לעכב יותר את הכספים הללו, כיוון שגאולת עיר הקדש חשובה יותר מפדיון שבויים⁶². נראה ששליחות ר' יחיאל אשכנזי ור' שלמה ק' צור בשנת שס"ד זכתה להצלחה, כיוון ששנה לאחר מכן, בניסן שס"ה נשלח השד"ר ר' מאיר מימראן לאוראן, אל ר' חיים קאנשינו. במכתבם ציינו ראשי קהילת צפת כי ראו "את כל מעשה האדון וצדקותיו הנוראות אשר שמענו ממקצת מהנה", שורת ההגיון אומרת, שלו היו שני השליחים נכשלים בשליחותם, לא היה נשלח שליח נוסף בזמן סמוך כל כך⁶³.

במשך תקופה ארוכה של כששים שנה אין בידינו ידיעות על שד"רים מארץ-ישראל באלג'יריה, עד לבואו של ר' אלישע חיים אביו של נתן העזתי שליח ירושלים לסאלי, שם נתאכסן אצל ר' יעקב ששפורטש ששלחו לאחר מכן לאלג'יר. ר' אלישע חיים נחעכב תקופת מה באלג'יר וחזר משם לאמסטרדם והמבורג. אולם בעברו יחד עם חברו לשליחות, שלמה נאבארו, באיטליה, הפסיד את כל כספי השליחות בגלל שלמה נאבארו שחשק בגויה אחת והמיר את דחו. ר' יעקב ששפורטש כתב שהדבר היה שנה אחת קודם השמועות על שבתאי, כלומר ר' אלישע חיים שהה באלג'יר בשילהי שנת תכ"ד (1664) וראשית שנת תכ"ה (1665)⁶⁴.

62. שם, עמ' קמ.

63. שם, עמ' קמא. בקובצי כתבי-היד של משפחת קאנשינו מצויות אגרות רבות שעדיין לא פורסמו, היכולות לשפוך אור על תולדות ארץ-ישראל במאה הי"ז והקשרים עם אלג'יריה, ובכוונתי לפרסמן בקרוב.

64. י' ששפורטש, ספר ציצת נובל צבי, מהדורת י' תשבי, ירושלים תשי"ד, עמ' 136; א' יערי, שם, עמ' 281; ג' שלום, שבתי צבי, פרק רביעי, קובע שהידיעות על הפצת בשורות שבתי צבי מתחילות מתשרי תכ"ו.

במחצית השנייה של המאה הי"ז, סמוך לשנת תל"ח (1678), נהגה קהילת אלג'יר לאסוף ולשלוח ארבעים או חמישים ריאלים⁶⁵ לשנה, במטרה לחלקם בין עדת המערביים בירושלים, הן תלמידי חכמים והן בעלי בתים, לפי רשימה, כדרך שנהגו לשלוח את הכספים מערי פראנקייה (אירופה). איסוף ומשלוח הכספים נעשה בקביעות בלא קשר לשליחותו של שד"ר. הכסף כנהוג באותה תקופה היה נשלח לקושטא באמצעות סוחרים, אולם בגלל הסכנות בדרכים, לא היה נהוג לשלוח כסף במזומן, אלא הסוחר באלג'יר היה שולח לשותפו בקושטא הוראה בכתב, לפרוע לפקיד ארץ-ישראל שבקושטא סכום כסף מסויים. הוראה זו נקראה פוליסה, ועליה חתמו פקיד ארץ-ישראל בקושטא לאחר שקיבלו את הכסף, והפוליסה היתה מוחזרת לאלג'יר כראייה שהסכום שולם והגיע ליעדו⁶⁶.

ממקור משנת תקפ"ד (1824), אנו למדים על שיטת איסוף הכסף באלג'יר. מסתבר כי השד"ר לא הוצרך לעבור בביתו של כל יחיד ויחיד, אלא מנהיגי הציבור היו גובים ומרכזים את התרומות, ובעת קריאת התורה נתנו דעתם שהעולים לתורה יברכו לשד"רים ברכת "מי שברך", ונדבותיהם ונדריהם יועדו באותה שבת למען ישוב ארץ-ישראל⁶⁷.

בשנת תל"ח (1678) נשלח ר' יקותיאל לאלג'יר ולערי המערב על-ידי חכמי המערביים בירושלים, שרצו להקים בית מדרש וישיבה בירושלים, בדומה לישיבות שייסדו גבירי איטליה, הולנד ותורכיה⁶⁸. חכמי המערביים החליטו לכתוב לכל ערי המערב להנהיג בכל הערים נדבה קבועה מדי שנה להספקת הישיבה של תלמידי חכמים מבני המערב שבירושלים. השליח מילא שליחותו ועבר בערי

65. על ערכם של הריאלים עיין בלוח המטבעות, י' בן צבי, ארץ ישראל וישובה, עמ' 458.

66. התיאור נמסר על ידי ר' יונה נבון שליח ירושלים באלג'יר בשנת 1738, ונדפס בבי"ה חו"מ: ל. אמנם לא נכתב שם במפורש שבדרך זו נשלחו הכספים מאלג'יר, אולם יש להניח שדרך משלוח התרומות מאלג'יר לא היתה שונה בצורתה מדרך העברת התרומות בשאר חלקי האימפריה העות'מאנית. בדרך זו נהגו להעביר תרומות עוד בתקופת הגאונים וההמחאה היתה קרויה סופתאג'ה. עיין הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א, עמ' 219, 221.

67. שער שלמה, קל; יש להניח שגם בתקופות קדומות יותר נהגו לאסוף תרומות בדרך זו.

68. עיין במאמרו של מ' בניהו, לתולדות בחי המדרש בירושלים במאה הי"ז. H.U.C.A., כ"א (1948), עמ' א.

המערב, ובסיום השליחות הניח באלג'יר את התרומות שגבה מערי המערב בידי הרב המובהק ר' בנימין דוראן. מכאן ניתן ללמוד שאלג'יר שימשה מרכז לאיסוף תרומות ולהעברתן מערי המערב לארץ-ישראל. ר' בנימין דוראן, ששימש כפקיד ארץ-ישראל באלג'יר, כתב לתלמידי החכמים המערביים בירושלים, וביקשם להודיעו אם ברצונם שישלח להם את הקרן או את פירותיו. בתשובתם ביקשוהו לשלוח את הקרן, והודיעוהו את העקרונות והתקנות שנקבעו על-ידי ישיבת המערביים בירושלים. ואמנם שלח ר' בנימין דוראן את הקרן, וביקש שיודיעוהו על סדר הלימוד וחלוקת הכספים בישיבה.

היוזמה להקמת הישיבה הביאה לחששות של בעלי הבתים המערביים בירושלים מפני קיפוחם, שמא לא יקבלו יותר את חלקם מן התרומות שנשלחו בקביעות מאלג'יר. המחלוקת שפרצה נסתיימה בפשרה ובהתחייבות תלמידי החכמים לתת חלק מן התרומות שיגיעו לידי בעלי הבתים, ואם ירצו, לא יימנע מהם מללמוד בישיבה. אולם כשהגיעו התרומות סירבו תלמידי החכמים לפרוע לבעלי הבתים את חלקם, ובשל כך פרצה מחלוקת שניה. ר' משה בן חביב שלפניו נתברר העניין פסק כי משום "ועשית הישר והטוב" צריכים תלמידי החכמים לוותר על חלק קטן משלהם לטובת בעלי הבתים, אף על פי שמצד הדין הגמור אין להם זכות⁶⁹.

בשנת תמ"ב יצא ר' יעקב הלוי ברוכים, בשליחות חברון לצפון אפריקה, וקיבל מכתב המלצה ממורו - ר' משה גאלנטי - אל חכמי אלג'יריה. אמנם באיגרת לא נכתב יעד השליחות, אולם המצאותה באוסף כתבי-היד של משפחת קאנשינו מוהראן מעידה על כך שיעד שליחותו היה קהילות אלג'יריה ואולי גם קהילות המערב האחרות⁷⁰. קרוב לוודאי ששליחותו של ר' יעקב הלוי נשאה פרי, משום שהגיע לאלג'יריה בדרכו לקהילות המערב עוד פעמיים - בשנת תנ"ח ובשנת תס"ז⁷¹. שלוש עשרה שנה לאחר מכן, בשנת תנ"א (1691), הזדמנו

69. תשובת ר' משה'ן חביב נדפסה בס' ארץ החיים לר' חיים סתהון, ירושלים תרס"ח, דף פח. הישיבה המשיכה להתקיים עוד כעשרים וחמש שנה. ראה להלן, על שלוחה בשנת תס"ב.

70. א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 307; מ' בניהו, לתולדות קשריהם של יהודי מארוקו עם ארץ-ישראל, סיני לה, תשי"ד, עמ' שיס, על-פי כתב-יד אוקספורד 4⁰ 48 Opp Add עמ' 133.

71. יערי, שם, עמ' 308, סובר ששנת שליחותו השנייה היתה ת"ג ואילו מ' בניהו, שם, עמ' שכ, סובר ששליחותו השנייה היתה בשנת תנ"ח.

לאַלג'יר וסביבותיה ארבעה שד"רים - יהוסף קונקי ור' יעקב אבוקאיא שלוחי ירושלים, ר' אברהם חבר, שליח חברון, ושליח צפת, ששמו אינו ידוע. ר' אברהם חבר טבע בים בדרכו בספינה מתיטואן לאלג'יר, במרחק שני ימי הליכה מאלג'יר. הפרשה הסתבכה משום שבטעות חשבו שהנטבע הוא ר' יעקב אבוקאיא ולפיכך נחעוררו קשיים בהתרח עגונתו.⁷²

הקשרים במאה הי"ח

קשריה של ארץ-ישראל עם קהילות אלג'יריה במאה הי"ח הולכים ומסתעפים. מספר השד"רים המבקרים באלג'יר בתקופה זו גדל. בראשית המאה הי"ח, בשנת ת"ס (1700), סובב בקהילות המערב שלוח האשכנזים בירושלים ר' אברהם ביטון. בדרכו חזרה, בהפליגו בספינה מאלג'יר, נשרפה הספינה וכספו אבד. לפיכך חזר וחיפש את שליחותו, ובחדש אלול תס"ג כתב ר' יעקב אבן צור מכתב המלצה בעבורו אל ר' סעדיה שוראקי בחלמסאן.⁷³

בתקופה זו, ובשנים תס"א-תס"ב, סובב במערב גם ר' שמואל גואקיל שלוח חברון ושלוח ישיבת המערביים בירושלים. בדרכו ממוסתגנים התנפלו עליו שודדים שנטלו ממנו את כספו ואת איגרות השליחות שנשא עמו. אולם רבני אלג'יר שבה עבר לפני הגיעו למוסתגנים העידו שראו את כתבי שליחותו.⁷⁴

כמה שנים אחר כך, עבר ר' משה ישראל, שלוח צפת בצפון אפריקה, בהיותו באלג'יר בשנת 1710 נשא ונתן עם ר' רי"ש צרור. עוד כתב תשובה לר' מימון יאפיל, בדבר תלמיד חכם מובהק שהיה באלג'יר. תלמיד חכם זה, מלבד שעת לימוד אחת בבוקר עסק מרבית היום במסחר, נכסיו היו רבים והיה מאפשר לתלמידי חכמים להתפרנס מעסקיו; ובשל מעמדו כתלמיד חכם רצה להפטר "ממשא מלך ושרים" (מסים).

בדרכו בספינה מוהראן לאלג'יר, נודע לר' משה ישראל כי ר' ברוך טולידאנו נפטר בירושלים וכי נעשה לו הספד באלג'יר.⁷⁵ עשר שנים לאחר מכן,

72. אברהם הלוי, שו"ת גנת ורדים, קושטאנדינא תס"ו, ח"ב, אהע"ז, כלל ג,

סי' יז; וכן עיין יערי, שם, עמ' 28, 308, 402.

73. בניהו, שם, עמ' שכד.

74. שם, עמ' של.

75. פרי צדיק, כה; משה ישראל, משאת משה, קושטא תצ"ד ב: חו"מ עג; י"מ

טולידאנו, מכתב השד"ר משה ישראל מאלג'יר, ירושלים (לונץ) ח' עמ'

307-308; יערי, שם, עמ' 376.

באב תפ"א (1721) עבר באלג'יר שלוח צפת ר' חיים יעקב שנשא עמו את כתביו ומסרם לעיון לר' יהודה עייאש וזה מצא בהם כמה חידושים ופלפולים ונשא ונתן בהם⁷⁶.

שלוחי ארץ-ישראל נהגו בצאתם לחוץ לארץ לשאת עמהם את ספריהם וחבוריהם בעודם בכתב-יד, על מנת שיוכלו להדפיסם לכשיאספו כסף ויגיעו למקומות הדפוס. בשנת תפ"ט-ת"צ (1729-1730) עבר השד"ר ר' דוד הכהן באלג'יר בדרכו חזרה מערי מארוקו. ר' יהודה עייאש ניצל הזדמנות זו לעיין בכתבי השד"ר אשר פלפל בסוגיית ברכה אחרונה ובענין שתיית הטוטו"ן⁷⁷. בשנת 1738 הגיע לאלג'יר ר' יונה נבון שלוח ירושלים, והוא הציג בפני ר' יהודה עייאש את תביעתו מיורשי פקידי ארץ-ישראל באלכסנדריה⁷⁸. ר' יהודה עייאש לא הסכים לשיטתו של ר' יונה נבון, והלה השיג עליו בתשובה שנדפסה גם היא בבית יהודה⁷⁹. בתקופה זו התמידו יהודי אלג'יר בתרומותיהם הגדולות למען יהודי ארץ-ישראל מדי שנה בשנה, ולפיכך ההכנסה לקהילות ארץ-ישראל מאלג'יר היחה קבועה ובשוחה. ואמנם, ראשי הקהל בצפת שנזקקו לכסף לוו 500 גרוש לזרכי הקהילה ולהבטחת פרעון החוב שעבדו בשנת ת"ס את כל קצבת אלג'יר המיועדת לצפת. בהגיע ר' יצחק פאראג'י שליח צפת לתוניס בשנת תק"כ, שאל את חכמיה ר' מסעוד אלפאסי ור' עוזיאל אלחייך, אם תביעתם של יורשי המלוים לקבל לידם את הכנסת קהילת אלג'יר המיועדת לצפת הן בעלות תוקף על פי התחייבותם של מנהיגי צפת משנת ת"ס, או שמא הן בטלות, ולפיכך יהיה רשאי לקבל לידיהן כשלוח צפת את תרומות אלג'יר⁸⁰.

76. בי"ה או"ח, יט; יערי, שם, עמ' 430, וכך כתב תשובה בוהראן, סמא דחיי יו"ד: ד.

77. בי"ה או"ח: ז, ח.

78. עיין יערי, שם, עמ' 382-383.

79. בי"ה חו"מ: כט, ל.

80. משחא רבותא, חו"מ: סט; משכנות הרועים, אות כ', סי' טו; יערי, שם, עמ' 440-441, קובע ששליחות ר' יצחק פאראג'י לתוניס היחה לפני שליחות ר' אברהם טריויס ב-1748, אולם לפי תשובת ר' מסעוד אלפסי, היה הדבר קרוב לששים שנה לאחר ההתחייבות, כלומר, קרוב לשנת תק"כ (1760).

תודעת ארץ-ישראל היתה עמוקה בלב יהודי אלג'יריה. יהודים שלא היו להם יורשים ישירים או שיורשיהם היו מעטים, נהגו לצוות חלק מרכושם לזכות תלמידי חכמים וישיבה באלג'יר, ולזכות בני ארץ-ישראל וירושלים עיר הקדש⁸¹.

מסירותם הרבה של חכמי אלג'יריה למען ארץ-ישראל, עוררתם להפנות את תשומת לבו של השד"ר ר' אברהם סוראנגה לקהילה החדשה אשר זה מקרוב נוסדה במאהון שבמיורקה. מאהון לא היתה רשומה בפנקסו של השד"ר ר' אברהם, כיוון שיהודי ארץ-ישראל לא ידעו על חידושה, ולפיכך, לכתחילה, לא התכוון לעבור בה לגבות את תרומתה, אולם חכמי וגבירי אלג'יר זירזוהו לשלוח אליה איגרות, צרפו אליהן את קריאתם לתרום לישוב ארץ-ישראל. הזדקקותם של בני מאהון לסוחרי אלג'יר הביאה למילוי בקשתם, והם שלחו את תרומותיהם לליוורנו. כתוצאה מכך התעוררה השאלה, אם מתרומות אלו שהן יוזמתו של השד"ר ר' אברהם סוראנגה, זכאי הוא לשליש, חלקם המקובל של השד"רים מן התרומות שנאספו על ידם⁸². יחד עם ר' אברהם סוראנגה באלג'יר היה באותה שנה השד"ר מצפת ר' אברהם טריזי, ושני השד"רים עזבו יחד את אלג'יר ובדרכם לליוורנו עברו דרך מאהון וקיבלו בה נדבתם⁸³.

מנהגי קהילת אלג'יר עוררו לא אחת את תמיהתם של השד"רים שברובם היו תלמידי חכמים מובהקים. היו מהם שערערו על מנהגי הקבורה באלג'יר⁸⁴. ר' שמריה קאטאריוואס שלוח טבריה ששהה באלג'יר בשנת תקט"ו, חמה על מנהג הש"ץ בתפילת מוסף של שבת ויו"ט, לחזור אחרי הציבור על הפסוק קדוש קדוש שבקדושת כתר. מנהג אחר שערער עליו הוא אמירת קריאת שמע בלחש חוץ מן הפסוק הראשון. ר' יהודה עייאש התנגד להשגותיו של השד"ר ולא ציינו בשמו. אולם כיוון שצוין במקור כי השד"ר הוא שלוח טבריה, וידוע כי בשנת תקט"ו שהה ר' שמריה קאטאריוואס באלג'יר, ניתן להניח שהכוונה בהשגות היתה אליו⁸⁵.

שד"ר זה חתום יחד עם ארבעה חכמים מחכמי אלג'יר, על כתב ההתנצלות שניתן לר' יהודה עייאש כנגד דוברי השקר שטענו שר' יהודה עייאש השתהה מלקיים את

81. בי"ה חו"מ: יג; בי"ה ב: נג.

82. בי"ה ב: נא; יערי, שם, עמ' 396.

83. בי"ה, שם; יערי, שם, עמ' 441.

84. בי"ה ב: נו.

85. בי"ה ב: ג. כתב ההתנצלות, דף כד.

את נדרו לעלות לארץ. הם ציינו בכתבם, שסיבות אובייקטיביות, ביניהן סכנת מלחמה בים, עיכבוהו מלצאת את אלג'יר⁸⁶.

בתקופה זו ניכרים כבר סימני הירידה הרוחנית והחברתית של הקהילה באלג'יר, וביניהם עלייתו של ר' יהודה עייאש לארץ-ישראל. כתוצאה מאי- יכולתם של חכמי אלג'יר להתמודד בהצלחה עם הבעיות החברתיות והרוחניות בקהילה מתהפך הגלגל, וחכמי אלג'יר הופכים ממשיבים לנזקקים לתשובותיהם של חכמי ירושלים. אחת השאלות נשלחה בין השנים 1768 ל-1771 מאלג'יר אל ר' רפאל מיוחס, והיא כוללת פרטים רבים על השחיתות החברתית והרוחנית בקהילה היהודית באלג'יר במחצית השנייה של המאה הי"ח. את התשובה לשאלה כתב ר' מרדכי יוסף מיוחס לפי בקשת אביו⁸⁷.

בשנת תקמ"ד-תקמ"ה (1784) שהה ר' אברהם אזולאי בנו של החיד"א באלג'יר. הדבר מוזכר בקצרה בספרו של אביו "מעגל טוב": "י"ח ניסן בא בני ר"א מארג'יל"⁸⁸. אחד מבני אלג'יר שעלה וחזר אליה כשד"ר, היה ר' יעקב משה עייאש שנעזר בסיועם של נדיבי אלג'יר להדפיס ספרו של אביו מטה יהודה⁸⁹. אחד השליחים שעבר הרפתקאות וגלגולים רבים, היה שליח החסידים בגליל ר' אליהו מרגלית. בהיותו בתוניס ואלג'יר קיבל מכתבי המלצה מרבני הקהילות⁹⁰.

בשנת תקנ"א הגיע לאלג'יר שלוח ירושלים אברהם אלחדף, והוא כתב הסכמה לספרו של ר' אברהם בושערה, ברית אברהם. המחבר מכונה "שר בשרים ונגיד נגידי הגביר... החכם השלם" בהסכמתו בדרך השד"ר אותו ואת חתנו החכם השלם ר' דוד מועטי⁹¹. שמעם והשפעתם השד"רים מארץ-ישראל לא נעלמו מאזניהם של השלטונות המוסלמיים. בשנת תקנ"ה (1795) כאשר הגיע לאלג'יר ר' רפאל שלמה הלוי, הטיל עליו מוצטפה שליטה של אלג'יר לטפל בסכסוך בדבר רכוש, בין ר' אהרון

86. שם.

87. מרדכי יוסף מיוחס, ברכות מים, שאלוניקי, תקמ"ט, חו"מ: רמח.

88. מעגל טוב השלם, עמ' 179; יערי, שם, עמ' 546.

89. מטה יהודה, הקדמות והסכמות; תולדות חכמי ירושלים ג; עמ' 189.

90. י"ד ריבקינד, דפים בודדים, ירושלים לזכר רא"מ לונץ, חרפ"ח, עמ' קמא; יערי, שם, עמ' 620.

91. אברהם בושערה, ברית אברהם, ליוורנו תקנ"א. ועיין יערי, שם, עמ' 559

וכן הערה 88, שם.

הכהן סלמון מן העשירים והאלמים שבקהילות אלג'יר, שהיה מחותן במשפחות הסוחרים העשירות של אלג'יר, וחתניו היו ר' עמרם, ר' יוסף עמאר ור' אברהם טוביאנה, לביין שני האחים ר' אברהם ור' יעקב הכהן. פרשה זו מפורטת בהרחבה בתשובת ר' רפאל שלמה הלוי, שנחרד מהסתאבות מנהיגי ודייני קהל אלג'יר בתקופה זו.⁹²

התחדשותה והתחזקותה של העדה האשכנזית העצמאית בירושלים בראשית המאה הי"ט הביאה להגברת איסוף התרומות ולמשלוח שלוחים גם לקהילות ספרדיות בארצות הים התיכון. אולם חכמי וראשי עדת הספרדים בירושלים שחששו מהפחת ההכנסות לקהילתם, שלחו איגרות לקהילות הספרדים בחוץ לארץ, וגזרו בנידוי לבל לתת ולנדב תרומות לשלוחי האשכנזים בירושלים. בשנת תקפ"ד (1824) הגיעו שלוחים אשכנזים לאלג'יר ומנהיגי הקהל נמצאו במבוכה, משום שלא ידעו אם לציית לגזירת הרבנים הספרדיים לבטל מצוות נדבה למען ישוב ארץ-ישראל ולשלוח את השלוחים ריקם, או לסייע לשלוחים ולהסתכן בעבירה על גזירת חכמים.⁹³ שאלה זו הובאה בפני ר' שלמה דוד זוראפה, ואחרי לבטים רבים פסק שגזירתם של חכמי הספרדים מחייבת גם את יהודי אלג'יר, אולם רשאי אחד מהקהלים להתנדב מרצונו הטוב ליחן לאשכנזים בלי לקפת ולגרוע מחלקם ומנתם הקבועה והקדומה של הספרדים, משום שאין דין שימנע רבים מלעשות מצוה ולמנוע סכנת נפשות, כשזה נהנה וזה אינו חסר.⁹⁴

בשנת 1831 הגיע לאלג'יר ר' אברהם ב"ר משה קצבי שלוח חברון, החתום ביין המסכימים על "ספר פתח הבית" של ר' אברהם בלעיש. הידוע ביין השד"רים במחצית הראשונה של המאה הי"ח הוא ר' יהודה עמאר שלוח טבריה, שבהיותו באלג'יר בשנת 1831 הסכים לספרו של ר' אברהם בלעיש "פתח הבית", ושם הוא חתום "ריש מתא וריש מחיבחה בעיר ואם בישראל ארג'יל"⁹⁵, מכאן שנתמנה כראש ישיבה וראש רבני העיר של אלג'יר. מינויו של שד"ר מארץ-ישראל, לרב באלג'יר, הוא עדות ברורה לירידתה של אלג'יר, הקהילה המהוללת אשר כל קהילות ישראל בצפון אפריקה נזקקו לחכמיה, ועתה היא עצמה זקוקה לחכמים מבחוץ שיעמדו

92. התשובה נדפסה לאחר חידושי הריטב"א למס' שבת, שאלוניקי תקס"ו, סי' א; יערי, שם, עמ' 561 איננו מזכיר את הפרשה. ראה להלן עמ' 265.

93. שער שלמה, סי' קל; יערי, שם, עמ' 765.

94. שער שלמה, שם.

95. אברהם בלעיש, פתח הבית, ליוורנו תר"ו: יערי, שם, עמ' 648, 685.

בראשה. מאידך יש בכך עדות לעליית כוחה וחשיבותה הרוחנית של ארץ-ישראל שבעבר, במאה הט"ו, הייתה ענייה בחכמים ונזקקה לתשובות חכמי אלג'יר, ואילו במאה הי"ט חכם מחכמיה מתמנה לעמוד בראש ההנהגה הרוחנית באלג'יר.

הקשרים עם איטליה

שמעם של חכמי אלג'יר במאה הט"ו, הביא ליצירת קשר בין קהילת פדואה לקהילת אלג'יר, בשאלה בדבר כשרות גירושין שהתעוררה בשנת 1399 בקהילה. למניעת ספק בדבר, בקשה קהילת פדואה הסכמות של רבני קהלות איטליה ואשכנז לפסק; ולהרחבת חוג המסכימים, נשלחה השאלה גם אל רבני אלג'יר הריב"ש והרשב"ץ, אשר גם הם התירו את נשואיה השניים של האשה בה עוסקת השאלה⁹⁶. שאלה זו היא היחידה מאיטליה במקורותינו מן המאה הט"ו. קרוב לוודאי שהדבר נבע ממיעוט הקשרים המסחריים בין אלג'יר ואיטליה, והתדירות הנמוכה של הגעת ספינות מונציאה או גנואה לאלג'יר⁹⁷. במאה הט"ז אין במקורותינו שאלות מאיטליה, אולם מצויה עדות, כי ר' שלמה צרור מחכמי אלג'יר במחצית הראשונה של המאה הי"ז, למד בישיבת ר' אביגדור בווניציאה⁹⁸. במאה הי"ז התרבו הקשרים המסחריים בין ליוורנו ואלג'יריה. בעקבות זאת התהדקו הקשרים בין שתי הקהילות, ובאלג'יר התישב ציבור גדול של יהודי ליוורנו, אשר עסק בעיקר במסחר⁹⁹. לפיכך הוקם באלג'יר קהל ובית כנסת ליוורנזי¹⁰⁰.

עדויות על הידוק הקשרים במאה הי"ח מצויות במקורותינו, אשר מרביתם נדפסו בדפוס ליוורנו. חכמי ליוורנו עמדו בקשרים עם חכמי אלג'יר, כתבו

96. ריב"ש קכז, תשב"ץ א: א.
97. רשב"ש ריד, ועיין במבוא על הקשרים הכלכליים עמ' 41.
98. עיין בפרק על חיי הרוח, עמ' 166.
99. ראה בסעיף תולדות חכמי המאה הט"ז והי"ז עמ' 161 על סוחרים אלג'יראים בגינואה, ויבוא ספרי קדש בכמות עצומה מליוורנו בשלהי המאה הט"ז, ועיין: הירשברג, תולדות ב, עמ' 49, 53-58 ובהערות 20-21. העדויות על הליוורנזים באלג'יר מצויות בעיקר במקורות של נוצריים, ועיין בסעיף החיים הכלכליים, במבוא. עמ' 44.
100. בי"ה דיני ספר תורה, דף קי, סי' יד.

הסכמות לספריהם¹⁰¹, וביקשו בשאלותיהם חוות דעת הלכתיות של חכמי אלג'יר¹⁰². במסגרת הקשרים יש להזכיר את שהייתם בליוורנו של שנים מחכמי אלג'יר, ר' יהודה עייאש בדרכו לארץ ישראל ור' יעקב ק' נאים¹⁰³.

סרדיניה

סרדיניה נמצאה במאה הט"ו תחת שלטון ארגון. בשלהי שנת 1425 פנתה הקהילה היהודית בקאגלירה בשאלה אל הרשב"ץ בדבר מחלוקת בענין קדושיין. בשאלה מצוי מידע רב על סדרי והנהגת הקהילה בקאגלירה. השאלה נכתבה בי"ז כסלו קפ"ו והתשובה בי"ח אדר באותה שנה¹⁰⁴.

אשכנז ופולניה

במאה הט"ו הגיע מאשכנז לאלג'יריה החכם ר' יעקב הכהן אשכנזי אשר שהה בתלמסאן ובאלג'יר. הרשב"ש עמד עמו בקשרי מכתבים ודן עמו בהבדלים במנהג ובהלכה בין יהודי אשכנז לבין יהודי ספרד וצפון אפריקה. חכם זה עמד גם בקשרים הדוקים עם ר' יוסף ששפורטש¹⁰⁵.

101. עיין בהסכמות רבני ליוורנו לספרים בית יהודה, בני יהודה, לחם יהודה, ברית אברהם ובספרים נוספים.
102. בי"ה או"ח: א, חו"מ יד. ר' יהודה עייאש כלל בתוך ספרו שמונה תשובות של ר' מלאכי הכהן, בי"ה ב: מב-מט, מן התאריכים הכלולים בתשובות, כגון: הסכמת ר' חיים בן עטר בשנת תצ"ט בדף קיט; תשובת מלאכי הכהן בשנת תפ"ח, סי' מט ותשובתו בשנת תק"ו סי' מח; מסתבר שהתשובות הללו נשלחו לאלג'יר לקבלת הסכמתו של ר' יהודה עייאש. קשה להניח שר' יהודה עייאש התבקש להסכים לתשובות הללו בהיותו בליוורנו בשנת תקי"ז, שנים רבות לאחר שנכתבו.
- לעומת זאת השאלה מאנקונה בי"ה ב: כז, לא ברור לאן נשלחה אם לאלג'יר או אל ר' יהודה עייאש בהיותו בליוורנו.
103. ר' יהודה עייאש ישב זמן מה בליוורנו וכתב שם תשובות בי"ה ב: קכג. שבט יהודה, שו"ת סי' ד. גם בספר זרע יעקב מצויות תשובות לשאלות שהמחבר נשאל בהיותו בליוורנו.
104. חשב"ץ ג: ט. בטעות נדפס שם אלג'יר כשבוש של קאגלירה, אולם ברור שהתשובה נשלחה לסרדיניה.
105. עיין בנספח על ר' יוסף ששפורטש עמ' 305.

במאות הט"ז והי"ז אינן עדות על קשרים ישירים אולם חבוריהם של חכמי אשכנז ופולין בחקופה זו הגיעו לאלג'יר, ועמדו לנגד עיני חכמי בשעת הלמוד והפסיקה. בין החיבורים שהוזכרו במקורותינו, ניתן למנות את הבית חדש, הלבוש, מגן אברהם, טורי זהב, הרמ"א, שפתי כהן, הדרישה, מהרש"ל, ר"מ רבקש, שלטי גבורים ועוד¹⁰⁶.

במאה הי"ח הגיעו לאלג'יר שלושה מחכמי פולניא, כנראה בשליחות לאיסוף כספים. חכמים אלו נשאלו שם אם יש מקום להתיר את שבועתו של ר' יהודה עייאש לצאת מאלג'יר, והשיבו שמחמת זכות הרבים יש היתר לשבועה זו¹⁰⁷.

106. חיבורים אלו מוזכרים כמעט בכל תשובותיו של ר' יהודה עייאש.

107. בי"ה ב: קכד, דף כג. על שליחים שבאו מפולניא למרוקו לאיסוף

כספים, ראה כרם חמר ב: מו.

פרק שביעי

ימי הירידה הרוחנית

=====

מחמת המחסור במקורות, במיוחד לגבי המאה הי"ז¹, קשה לקבוע מתי החלה הירידה הרוחנית ובעקבותיה גם המשברים החברתיים. אולם על אף מיעוט המקורות, קרוב לודאי שהתופעות הקשורות בשבתאות יש להן קשר לירידה הרוחנית של הקהילות באלג'יריה. ידיעותינו על השבתאות והשפעתה הינן מועטות, ואינן לנו אלא לדלות ממקורות מקיפים, לפיהם מסתבר, שאגרות והדים על מעשי נתן העזתי והשבתאות הגיעו לאלג'יריה ממקורות שונים².

ממכתב שנשלח על ידי רבני אזמיר לטיריא מסתבר, שהאמונה השבתאית התפשטה על פני כל צפון אפריקה. בעקבות זאת התכוננו רוב הקהילות לבטל את צום ט' באב בשנת תכ"ז, אולם לכשקבלו את שמועת המרת הדת, לא היו בטוחים באמיתות השמועה; לפיכך התענו בט' אב, אבל לא נהגו בכל חמשת הענויים, נעלו סנדליהם ולא קראו בקינות³.

אולם גם לאחר ההמרה עדיין לא פסקה האמונה השבתאית בערי המערב. לפיכך תמה ר' יעקב ששפורטש במכתבו משנת תכ"ט על רבני אלג'יר ותלמסאן, שלא עשו די לעקירת השבתאות ומנהגיה⁴.

מתוך המקורות מסתבר, שעמידתם של חכמי אלג'יריה במאה הי"ז לא היתה תקיפה דיה כנגד האמונה השבתאית⁵, אולם בראשית המאה הי"ז בשנת תע"ד (1714) מצטרפים רבני אלג'יר אל חכם צבי ור' משה חאגיז במלחמתם נגד

1. עד למחקר מקיף של אגרות משפחת קאנשינו המצויות בכתב יד.
2. ג. שלום שבתאי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, ת"א תשכ"ז, עמ' 274, 772. במכתבו של אברהם בן עמרם אל ר' בנימין דוראן בענין השמועות ממכנאס על השבתאי יוסף בן צור. א. פריימאן, עניני שבתאי צבי, ברלין תרע"ב, עמ' 74.
3. יעקב ששפורטש, ספר ציצת נובל צבי, מהדורת ישעיה תשבי, ירושלים תשי"ד, עמ' 209. על התפשטות האמונה השבתאית בצפון אפריקה עיי' ג. שלום, שם, עמ' 543-544. צנ"צ עמ' 319.
4. צנ"צ עמ' 319.
5. ואולי בשל כך ספריהם וחבוריהם נגנזו ולא הוזכרו על ידי חכמי המאה הי"ח.

נחמיה חיון, והפיצו אגרות בקרב יהודי המערב, בהם קראו לשרוף את ספריו של נחמיה חיון, ואם יגיע אליהם יחרימוהו וינדוהו ויגרשוהו, כדי לבער המינות מישראל. בסיום המכתב עליו חתומים עשרה מחכמי אלג'יר, הם מצטרפים לכל הנדויים שנודה והוחרם נחמיה חיון על ידי חכם צבי ור' משה חאגיז⁶.

המשבר החברתי רוחני והנהגה

במאה הי"ח מצויה ההנהגה הרוחנית של יהודי אלג'יריה בסימן עליה כמותית ובסימן ירידה רוחנית.

העליה מתבטאת בקיומם של מספר חכמים גדול באלג'יר בעת ובעונה אחת, כשהבולטים בהם הם ר' רפאל ידידיה שלמה צרור, תלמידו ר' יהודה עייאש ור' יעקב בן נאים. (אם כי מצבן של הקהילות הקטנות נשאר כשהיה, רק בחלק קטן מהן היו מצויים חכמים וותיקים)⁷.

מעמדם של החכמים הוגדר בתארים ובכינויים כגון: הרב הכולל, חכם העיר, מאריה דאתרא⁸. הקהל באלג'יר אף התחייב למלא את כל מחסורו של ר' יהודה עייאש, שהיה מקובל כחכם העיר, על מנת שישב ללמוד וללמד תורה⁹. גידול מספרם של החכמים, והתמסדותה של ההנהגה הרוחנית הדתית, לא מנעו ולא עצרו בעד קיומו של משבר חברתי ודתי בקרב יהדות אלג'יר במאה הי"ח¹⁰.

6. משה חאגיז. מלחמה לה' וחרב לה', חמ"ד, תע"ד.

7. בי"ה חו"מ: א דף סט טור ב, ועיין בפרקים העוסקים בקשרים עם קהילות השדה והעדות המרוחקות.

8. פ"צ בהקדמה, לחס יהודה בהקדמת המחבר והקדמת ר' נהוראי אזוביב; שבט יהודה, שו"ת, ו.

9. בי"ה ב: קכד, דף רג כתב התנצלות, למרות שהתחייבות זו נמסרה לאחר שר' יהודה עייאש הביע את רצונו לצאת מן העיר. קרוב לודאי שגם קודם לכן הקהילה דאגה לקיומו הכלכלי, אחרת לא יכול היה להקדיש את עצמו מבוקר ועד ערב לענייני הציבור. השנוי שחל היה רק בהקטנת המעמסה ובהסרת הבעיות החברתיות ודיני ממונות מעליו.

10. עיין הירשברג, תולדות, ב, עמ' 66 - 74 המביא מקורות נוספים על המשבר בהם בולט הרקע של קנאה, מלשינות, חחרות מסחרית וקשרים הדוקים מדי עם השלטונות וסוכניהם, כגורמים למשבר בהנהגה החברתית ובקהילה בראשית המאה הי"ט.

המשבר היה קיים לא רק ביחסים שבין החכמים לציבור, אלא גם בקרב חכמי אלג'יר היתה קיימת מתיחות בינם לבין עצמם. ר' יהודה עייאש ביקר חכם אחר, על שפסק בחפזון וגרם למכשלה; ואילו חכם אחר התיר את אשר אסר ר' יהודה עייאש¹¹.

סמכותם של החכמים התערערה על ידי תלמידי חכמים שלעזו על פסקיהם.

ר' יהודה עייאש תלה את אשמת המשבר בחלק מן החכמים: "ראיתי חכמים בעיניהם נשבעים בתורה לשוא ולשקר, וכשהיו מוכיחים אותם היו טוענים שלא ימצאו להם עוון... ואלה מחללים שם שמים וגורמים להשניא לומדי התורה בעיני עמי הארץ, לומר שהם מתירים מה שרוצים, וגורמים לזלזל בנדירים ושבועות, וקורא אני עליהם חכמים המה להרע ולהטיב לא ידעו"¹². גם אם ר' יהודה עייאש יכול להיחשב נוגע בדבר, לכך אולי יש לקבל בהסתייגות את דבריו הבוטטים. אולם מצויות עדויות נוספות על המשבר כגון: כניעת חכמים ללחץ הקהל בעניינים חמורים שבערווה, וכתיבת גט תחת לחץ הקהל¹³.

הוצאת שם רע על אחד הדיינים (אביו של אותו דייק היה רב דאתרא במשך ארבעים שנה) שקיבל שוחד¹⁴.

מצב זה הגיע לאזני הקהילות היהודיות מחוץ לאלג'יריה, והד לכך חזר בצורת שמועות שהגיעו לאלג'יר ממזרח וממערב, וסיפרו על התמעטות חכמיה¹⁵.

חכמי ודייני אלג'יר לא העלימו עינם מן הנעשה סביבם, לכך ערכו כל הדיינים באלג'יר הסכמה, שלא לדון בין איש ובין רעהו כולל דיני אישות וכתובה, היות וידעו שבית דינם היה חסר כח לכפות את הדין, האמת והצדק. הסכמת הדיינים היתה צעד חמור ביותר וחסר תקדים, והביאה להתערבות השלטונות, שהדיחו את ארבעת הדיינים, והענישו בהגליה את אחד מהם¹⁶.

11. בי"ה דף קט, דיני חמץ סי' כג; יו"ד: לג.

12. בי"ה ב: צז, קכד (דף ר טור ד).

13. פ"צ יג.

14. שבט יהודה, שו"ת, ו.

15. לחם יהודה, הקדמת נהוראי אזוביב.

16. שבט יהודה, שו"ת ה.

במצב זה אין פלא שמקורותינו מציינים, כי נפגם כבוד החכמים והתלמידים, עד שהם מאוסים ושנואים בעיני ההמון¹⁷.

הביטוי החריף ביותר למשבר הפנימי מצוי בצעדו הקיצוני של ר' יהודה עייאש, שעזב את צאן מרעיתו, יצא מן העיר מחשש: "פך יספה בעוון העיר", ועלה לשכון בירושלים. ר' יהודה עייאש הסביר את יציאתו, בשאיפתו וכסופיו לעלות לירושלים וללמוד שם בקביעות, אולם ברור שלולי הרגשת הכשלון בהנהגה, שאיפה זו לא היתה מתגשמת במהרה, כי קשה להניח שלא היה נעתר להפצרות בני עדתו להמשיך להנהיגם ולהדריכם. במקור אחר הוא הסביר במפורש, שיציאתו קשורה במשבר בקהל, שהוא הנהיגו כחכם ודיין קרוב לעשרים ושמונה שנים. לאחר תקופה כה ארוכה ראה כי: "רבו הפרוצים והחצופים שמעיזין בפניהם בפני הבית דין, ואין לך יום שאין קללתו מרובה. גם יש רבים דלא צייתי לדינא והפרוץ מרובה על העומד... גם רוב שנאת חנם שנתקעה בעיר הזאת... גם רוב לשון הרע שמדברים זה בזה... אין לך שעה בלא רעה ועוד רבות רעות וצרות, אין ראוי לפרסמן ולגלותן". כשחש ר' יהודה שלמרות הפצרות הקהל לא היתה תועלת משיבתו באלג'יר, אלא להיפך, המצב הרוחני והדתי הלך והורע, אזלת יד לומדי התורה וסרחתה של חכמת סופריה נמשכה, עוות הדין גדל, האמת נעדרה, ולא היה בידו להעמיד משפטי הדת על תילם ולהציל עשוק מיד עשוק. למראה זאת הבין ר' יהודה עייאש שלא היה טעם בעכוב יציאתו, ובהמשך ישיבתו באלג'יר, לכך החליט לצאת ממנה. החלטתו הביאה חלק גדול מן הקהל ללחוץ עליו להשאר בקהילתם. הדבר נגע לליבו של ר' יהודה עייאש, אשר הסכים להתעכב תקופה נוספת בעיר בשלושה תנאים:

(א) שישב בצד ויסתלק מן הדיינות ומכל צרכי ציבור, ויעסוק בדברי תורה בלבד.

(ב) שלא יתבקש על ידי אף אחד מבני העיר לדון לו בדיני ממונות. תפקידיו יצטמצמו להוראת איסור והיתר ודרשה ברבים בשבת, כמנהג הקדום.

(ג) עיכוב יציאתו ימשך עד לחדש אייר באותה שנה בלבד.

הצעתו של ר' יהודה עייאש התקבלה, והציבור באלג'יר הסכים להמשיך לקבל על עצמו את עול פרנסת החכם¹⁸.

17. שם, ו.

18. בי"ה ב: קכד, דף רג, בהמשך כתב התנצלות.

ביצועה של הצעת ר"י יהודה עייאש משמעותה למעשה, צמצום תפקידיהם של החכמים הדיינים להוראת איסור והיתר ודיני אישות, והפקעת עניני הקהל, דינים שביין אדם לחברו ודיני ממונות מתחום סמכויותיו ותפקידיהם של החכמים הדיינים. לפיכך הציבור השתחרר מן החובה לציית לדברי החכמים הדיינים, בענינים שהוצאו מידו, ואילו החכמים השתחררו מן החובה להתריע על עוונות הדיינים ומעשי עוול, משום שקולו לא ישמע. המשבר והפתרון בדרך של חלוקת תפקידים וסמכויות ביין הדיינים לביין החכמים, שכונה גם מורה צדק¹⁹; היו ללא ספק אחד השלבים, ואולי גם אחד הגורמים בהתדרדרות הרוחנית והחברתית, אשר בודאי רק חלק קטן מתופעותיה באו לידי ביטוי במקורותינו, כפי שנראה להלן.

משבר המקובלים

בתקופה שקדמה ליציאתו של ר"י יהודה עייאש, אמנם נהגו באלג'יר לקיים מספר מנהגים על פי הקבלה, אולם כנראה שעדיין לא היה פיצול ביין המקובלים לשאר חלקי הציבור. אבל, תקופה מסוימת לאחר יציאתו של ר"י יהודה עייאש מן העיר, הנהיגו המקובלים את מנהגיהם במספר בתי כנסת. על רקע זה פרצה מחלוקת חריפה ביין המקובלים למתנגדיהם. המחלוקת הגבירה את חילוקי הדעות, הפיצול החברתי, וחוסר משמעת למרותם של מורי ההלכה באלג'יר. אחד הסימנים לירידת השפעתם ומרותם של חכמי אלג'יר, היתה העובדה שהמקובלים לא פנו בשאלה אל חכמי באלג'יר כר"י אברהם יאפיל, או ר"י יעקב בן נאים, אלא שלחו את שאלתם אל ר"י רפאל מסעוד אלפסי מחכמי תוניס שתמך בדעתם של המקובלים באלג'יר²⁰.

יציאת ר"י יעקב בן נאים מאלג'יר

רמזים על המצב הרוחני והחברתי הקשה מצויים בהקדמתו של ר"י יעקב בן

19. משכנות הרועים אות ח סי' ה דף קיט. מקורותינו בנושא זה אינם ברורים. ברשימת מורי הצדק ניתן למנות את ר"י יוסף בושערא מחבר תשובות "אהל יוסף" ספר שהיה בכתב יד ואיננו ידוע כיום, וכך ר"י עמרם עמאר, ואילו יצחק טייאר מוזכר כדיין.
20. משחא דרבותא או"ח: קיב. על המקובלים באלג'יר ראה בפרק החיים הרוחניים. שאלה נוספת מאלג'יר לתוניס אל רבו של ר"י עוזיאל אלחאיך ותשובתו של האחרון, משכנות הרועים, שם. גם היא מעידה על המשבר הפנימי בקהילה היהודית.

נאים לספרו "זרע יעקב", שנכתבה לאחר יציאתו מאלג'יר. לאחר שסיפר בשבחה של העיר כתב: "ולא יכול יוסף להתאפק לכל הדברים הנצבים, כי מי יוכל לשפוט את העם הכבד הזה והמה חכמים מחוכמים, והן אני נשארתי לבדי ואין עוזר לי... ורבו מלשני סתרים".

כיוון שר' יעקב בן נאים לא היה החכם היחיד באלג'יר בתקופתו, ברורה כוונתו לאמר, שבמאבק למען קיום ההלכה וטוהר המידות נשאר לבדו במערכה.

רמזיו של ר' יעקב בן נאים היו נשארים סתומים, לולי תשובותיהם של חכמי ארץ ישראל לשאלות קהילת אלג'יר, המגלות טפח מן הנעשה בקהילה בשלהי המאה הי"ח.

בין מעשי העוול ניתן למנות את התערבותו של הנגיד רפאל יעקב בושערה לטובת אחד מקרובי אשתו, בכך שאיים והשפיע על סופר לפגום במתכוון בצוואה שנכתבה בשנת תקי"ח (1758). במשך כעשר שנים עד למותו, מנע הנגיד מבית הדין היהודי ומן הקאדי המוסלמי לבצע דין צדק ולהחזיר את הרכוש ליורשיו.

רק לאחר מותו בשנת 1768, בזמן נגידותו של אהרון הכהן סלמון, ניתן היה לשלוח את הבעיה כשאלה אל ר' רפאל מיוחס מחכמי ירושלים, על מנה לקבל פסק שהחזיר את הרכוש ליורשיו²¹.

אף ר' אהרון הכהן סלמון שבמקרה דנן בא להציל עשוק מיד עושקו, לא היה מן הישרים וההגונים שבעשירי ומנהיגי יהדות אלג'יר, כפי שמסתבר מתוך אחת מתשובותיו של רפאל שלמה הלוי שליח ירושלים באלג'יר בשנת תקנ"ה (1795)²².

21. מרדכי יוסף מיוחס, ברכות מים, שאלוניקי תקמ"ט, חו"מ סי' רמח.

22. תשובותיו נדפסו ונכרכו לאחר חידושי הריטב"א למס' שבת, שאלוניקי תקס"ו, סימן א בתשובותיו.

מתשובה זו נלמד, כי יריבו הגדול של ר' יעקב בן נאים היה אהרון הכהן סלמון, ששימש תקופה מסוימת כנגיד, והיה חמיו של הנגיד אברהם בושערה. שמו של אהרון יצא לשמצה בקהילה היהודית באלג'יר כגזלן, חמסן, מלשין, נואף ורוצח אשר הטיל אימתו על הציבור. סיכסוכו של אהרון עם ר' יעקב בן נאים נבע מפסק שפסק ר' יעקב בן נאים כנגדו, בסכסוכו עם שני אחים ביחס לחצר מסוימת. בפסק זה ביטל ר' יעקב בן נאים פסק קודם של ר' אברהם יאפיל לטובתו של אהרון הכהן.

אהרון הכהן לא השלים עם הפסק כנגדו. לכן החל במערכת לחצים, לביטול פסקו של ר' יעקב בן נאים ולמניעת בצועו. בינתיים ר' יעקב בן נאים עזב את אלג'יר ועבר לליוורנו. לפיכך הבעיה נשארה פתוחה עד לבואו של השד"ר רפאל שלמה הלוי. ביוזמת אהרון וחתנו הנגיד, הטיל מוצטפה שליטה של אלג'יר על השד"ר לפסוק בדבר²³. אמנם לכתחילה סירב ר' רפאל שלמה הלוי לקבל על עצמו את התפקיד, אולם לבסוף ניאות לקבלו בתנאי, שאהרון הכהן יתחייב לקיים את פסקו הן לזכות והן לחובה. אהרון אמנם קבל על עצמו את התנאי, אולם מיד לכשנתברר לו שהדין נוטה כנגדו, החל להפעיל לחצים ואיומים נגד הפוסק, בפעולות אלו סייעו בידו ר' עמרם עמר ור' אברהם טוביאנה חתניו שהיו מחכמי ומקובלי אלג'יר²⁴. הלחצים והאיומים הופעלו גם כנגד החכמים והדיינים שבעיר, וביניהם ר' יעקב מורעלי, אשר נאסר עליו להשאיל לשד"ר הפוסק ספרים ואף לשוחח עמו.

כן פיתו את ר' יהודה הלוי, שהיה דייקן בתיטואן לפסוק כנגד פסקו של השד"ר²⁵. אמנם בתחילה ר' יהודה הלוי סירב להכנע ללחצים, אולם לבסוף

23. בשנת 1795 היה חסן הדאי של אלג'יר ואילו מוצטפה היה שר האוצר,

שבשנת 1798 תפס את מקום הדאי. גראמון, Histoire, עמ' 354-355.

24. עיין בפרק החיים הרוחניים, עמ' 124.

25. על ר' יהודה הלוי מתיטואן עיין: שמואל רומאנילי, משא בערב, מהדורת

ח' שירמן, ירושלים חשכ"ז, עמ' 58, 73, 141. י"מ טולידאנו, נר

המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 185, 192-193. טולידאנו לא שם לב

שהשתרבבותו של ר' יהודה הלוי לסכסוך לא היתה בשנת תקל"ז, אלא

בשנת תקנ"ה, זמן בואו של השד"ר ר' רפאל שלמה הלוי לאלג'יר.

נאלץ לוותר על דעתו, ואילו הנגיד ר' אברהם בושערה, אשר צריך היה לעמוד בפרץ, סייע לחמיו, והודיע לשד"ר, כי צפויה סכנה חמורה לאחים בעלי דינו של אהרון הכהן סלמון, ולאנשים נוספים אם יחויב אהרון הכהן סלמון בדין. בסופו של דבר נאלצו האחים לוותר על הנכס, ולמכרו מכירה גמורה לאהרון הכהן סלמון, ואילו ר' רפאל שלמה הלוי, שנמנע ממנו להוציא את הדין לאשורו, החליט לשלוח את הבעיה אל ר' יום טוב אלגזי ראש חכמי ירושלים, על מנת שיפסוק בדבר. ויציל את העשוקים מידי הגזלן.

תמצית העניין שהובאה לעיל הינה מעודנת, אולם הקריאה בתשובתו של ר' רפאל שלמה הלוי, משאירה רושם קשה ביותר על השחיתות שפשטה בקרב הדיינים, החכמים והנגיד, אשר לא התריעו כנגד עוולות, ונכנעו לאלמים וחקיפים מסוגו של אהרון. היחס הפוגע והקשה מצד הנגיד, המוקדם, עשירי וחקיפי הקהילה כלפי החכמים והדיינים, נמשך גם בשנים הראשונות של המאה הי"ט. באחד מדיניהם טעו דייני אלג'יר טעויות חמורות בדין, קבלו עדויות שלא בפני בעלי הדין, "וכל החכמים כבשו פניהם בקרקע" מאימתו של המוקאדם ומרעיו, עזי פנים שבדור, ולפיכך בעלי הדין עם הקהל, נאלצו להפנות את שאלותיהם ודינם אל החיד"א לירושלים, ואל ר' רפאל יוסף חזן מאזמיר.²⁶

הירידה המוסרית והלחצים על החכמים והדיינים, הביאה להתמעטותם של החכמים באלג'יר ולירידת רמתם, כדבריו של ר' שלמה זוראפה שנכתבו בשנת תקס"ח: "אוי לו לדור... שאבדו כל חכמינו ונשארנו יתומים היינו ואין אב, ואין אתנו גם אחד מהגדולים, את מי יורה דיעה ואת מי יבין שמועה, אלא כגדיים וטלאים וכצאן, אשר אין להם רועה...". הדרשות הקבועות שנדרשו בשבתות ובימים טובים פסקו, ואף כאשר נעשו נסיונות בשנת תקס"ז (1807), לחזק את החיים הרוחניים והמוסריים, על ידי השכמה בחצות לדרשה בבית הכנסת, קמו מתחכמים והביאו לביטול ההתעוררות הרוחנית.²⁷

26. חקרי לב, חו"מ: כג.

27. שער שלמה, קסה.

לסיכום פרק זה ניתן להסיק:

- א. הירידה הדתית רוחנית החלה כנראה במאה הי"ז. אף צמיחתם של גדולים בתורה כרי"ש צרור ור' יהודה עייאש, לא עצרה בעד המשבר הרוחני מוסרי וחברתי, שהלך והחריף החל ממחצית המאה הי"ח²⁸.
- ב. המשבר בהנהגה החברתית חילוני, שחלק מבטוייו ראינו לעיל, ושיש לו ביטויים במקורות נוספים²⁹, שרשיו נעוצים גם בחולשתה של ההנהגה הדתית רוחנית, אשר תלותה הכלכלית בעשירי ומנהיגי הקהילה, מנעה מן החכמים את האפשרות להאבק נגד מפרנסיהם³⁰.
- ג. התחרות המסחרית, השגשוג הכלכלי של משפחות הסוחרים, הביאו לרדיפה אתרי הנאות חמרות וגשמיות, כגון: בגדים ומזון, בלא חשש מיום פקודה; רדיפה זו הביאה לירידה מוסרית³¹.
- ד. קשרי המשפחה והנישואין בתוך השכבות החברתיות העליונות שמתוכם הורכבה הנהגת העדה, הביאו למשוא פנים מחד ולעוול וקיפוח מאידך³².

28. מכאן שההתרחקות מן הדת והמסורת בערים הגדולות אחר הכיבוש הצרפתי בשנת 1830, אינה ראשיתו של המשבר אלא המשכו של תהליך שהחל זמן רב לפני 1830.

29. עיין: הירשברג, תולדות ב, עמ' 67 - 74.

30. על התלות הכלכלית, ראה: בפרק החיים הרוחניים והדתיים, עמ' 112.

31. זאת ליהודה, הקדמת יוסף בושערה וכן ראה בי"ה ב: נד, בדבר יהודי אמיד, בעל חימה וכעס, מקלל ומפסיד רוב נכסיו במשתה היין והשיכר ובמשחק הקוביה.

ועיין שם ק, בדבר קהילה שערכה הסכמה שלא יתאספו בני אדם בקוביא ושאר מיני שחוק בבתי השחוק, והיתה זאת גזירה שהציבור לא יכול היה לעמוד בה.

32. ראה לעיל בעמ' 266.